

KERKEN DIE NEDERLAND VERANDERDEN

DEEL 1

Een stad op een berg

*Acht gemeenten, van een hagenpreek
bij Hoorn tot een vrouw op de kansel*

*Een stad die boven op een berg ligt, kan niet verborgen
zijn.*

Mattheüs 5:14

WIM KAMPHORST

KERKEN DIE NEDERLAND VERANDERDEN · DEEL 1

Een stad op een berg

*Acht gemeenten,
van een hagenpreek bij Hoorn tot een vrouw op de kansel*

WIM KAMPHORST

Inhoud

Inleiding: een stad die je niet kunt missen	2
Westerblokker: het veld waar niemand wegliep	5
Rijnsburg: het dorp waar iedereen het woord mocht nemen	18
Amsterdam: vierhonderd kamertjes aan de Amstel	31
Amsterdam: de vluchtelingenkerk die zelf vluchtelingen op- ving	44
Monnickendam: de kleine gemeente die een land wilde leren lezen	57
Enschede: de parochie waar de werklieden zelf gingen verga- deren	70
Heeswijk: een monnik met een ploeg op de toren	83
Bovenknijpe: het dorp dat een vrouw op de kansel zette	97
Nawoord	110

Een stad op een berg. Kerken die Nederland veranderden, deel 1

© 2026 Wim Kamphorst

Stichting (F)Luister Nederland

Bijbelcitaten zijn overgenomen uit de Herziene Statenvertaling © 2010 Stichting HSV.

Eigen uitgave. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

Bij elk hoofdstuk staan de geraadpleegde bronnen. Verhalen die alleen uit overlevering of uit de eigen getuigenis van een persoon bekend zijn, of die niet te controleren zijn, worden in de tekst en in het slotoverzicht van elk hoofdstuk zo benoemd. Openingstijden en toegang van de plekken veranderen; kijk daarvoor op de website van de plek zelf.

Inleiding: een stad die je niet kunt missen

Jezus zei het tegen een groep gewone mensen op een berg in Galilea. *U bent het licht van de wereld. Een stad die boven op een berg ligt, kan niet verborgen zijn.* (Mattheüs 5:14). Hij had het niet over gebouwen. Hij had het over mensen die bij Hem hoorden, en over wat anderen aan hen zouden zien.

Dit boek gaat over zulke mensen. Niet over één held, maar over gemeenten. Over groepen gewone gelovigen op een plek in Nederland, die samen iets deden wat buiten hun kerk te merken was. Ze zorgden voor oude vrouwen, vingen vluchtelingen op, leerden een land lezen, hielpen arme boeren aan geld en zetten een vrouw op de kansel.

WAAROM GEMEENTEN

In de serie *Volg hun geloof na* schreef ik over mannen en vrouwen van God. In *Tot het uiterste van de aarde* over zendelingen. In *Wat betekenen deze stenen?* over plekken waar de kerkgeschiedenis van Nederland een andere kant op ging.

Deze serie kijkt naar iets anders. Wat gebeurt er als een gemeente de deur opendoet? Soms ging het om een predikant of priester die

vooropliep. Maar bijna altijd waren er diakenen, kerkenraadsleden, vrouwen en gewone leden nodig om het vol te houden. Over hen is meestal veel minder opgeschreven. Ik heb geprobeerd hun kant zo goed mogelijk te laten zien, en ik zeg het erbij als de bronnen over hen zwijgen.

ACHT GEMEENTEN, VAN 1566 TOT 1911

Dit eerste deel begint in een weiland bij Hoorn, in de zomer van 1566, bij een van de eerste openluchtpreken in Holland. Het eindigt in een klein Fries dorp, waar een doopsgezinde gemeente in 1911 de eerste vrouwelijke predikant van Nederland bevestigde.

Daartussen staan een groep in Rijnsburg die zonder dominee samenkwam, de diaconie in Amsterdam die een huis bouwde voor honderden oude vrouwen, een Franstalige gemeente die vluchtelingen opving, een doopsgezinde gemeente in Monnickendam waar een beweging begon om het hele land te leren lezen, een arbeidersparochie in Enschede en een abdij in Brabant van waaruit de boerenbond en de boerenleenbanken groeiden.

Elk hoofdstuk begint op de plek zoals die er nu bij ligt. Daarna gaan we terug naar het moment dat het verschil maakte. Achter elk hoofdstuk staat onder **Ga er zelf heen** waar je moet zijn en wat je er nog kunt zien.

FEITEN VOOROP

Ook in dit boek houd ik me aan de feiten. Waar een verhaal alleen uit overlevering komt, of uit de woorden van iemand die zelf betrokken was, zeg ik dat. Waar bronnen elkaar tegenspreken, laat ik dat zien. Na elk hoofdstuk staat een kort overzicht van wat vaststaat en wat niet, en een lijst met bronnen.

Sommige onderwerpen liggen gevoelig. Gemeenten deden dingen waar andere christenen het niet mee eens waren, toen en nu. Ik kies geen partij. Ik vertel wat er gebeurde, wat mensen erover zeiden en wat het veranderde.

Mensen over wie ik in andere boeken al een heel hoofdstuk schreef, komen hier alleen kort voorbij.

VOOR WIE

Misschien zit je zelf in een gemeente en vraag je je af wat één kleine groep christenen kan betekenen voor een dorp of een stad. Lees dan hoe het hier ging. Het begon bijna altijd klein, en bijna nooit makkelijk.

Westerblokker: het veld waar niemand wegliep

Op de hoek van de Westerblokker en de Kolenbergstraat, in het lint van dorpen ten oosten van Hoorn, staat een kerk met een kerkhof. Het is de Protestantse Kerk van Westerblokker. In de zestiende eeuw was het de rooms-katholieke kerk van Sint-Michaël. Op dat kerkhof staat sinds november 2010 een graftombe met een beeld van een knielende kloosterzuster, gemaakt door Henny Bulsing. In de tombe liggen de resten van vierenzestig mensen, elk in een eigen houten kistje met het kruis van de kruisbroeders erop. Archeologen van de gemeente Hoorn vonden hen bij opgravingen op het kerkhof van een verdwenen klooster.

Een katholieke zuster die bidt op een protestants kerkhof. Ik ken in Nederland weinig plekken waar de geschiedenis van de Reformatie zo stil en zo dicht bij elkaar ligt.

Niet ver daarvandaan, waar nu de nieuwe wijk Bangert en Oosterpolder ligt, stonden ooit twee kloosters. En ergens langs de oude weg tussen Blokker en Zwaag, in een veld bij een van die kloosters, stond op 14 juli 1566 een mandenmaker uit Alkmaar tussen de mensen. Hij liet de mensen een psalm zingen. Hij bad. Hij preekte. Het was de eerste openbare gereformeerde preek in dit deel van Hol-

land, onder de blote hemel en voor het oog van de stadsbestuurders. Een gedenkteken voor dat moment heb ik er niet gevonden.

EEN MANDENMAKER UIT ALKMAAR

De man heette Jan Arentsz. Hij was knecht bij een mandenmaker, Albert Gerritsz., in een werkplaats aan het Luttk Oudorp in Alkmaar. Zo vertelt het een populaire levensbeschrijving door R. Boon, die steunt op de zeventiende-eeuwse geschiedschrijver Geeraerd Brandt en op later onderzoek.

Volgens die levensbeschrijving kwam Jan in de jaren vijftig onder het gehoor van Cornelis Cooltuyn, een priester in Alkmaar die vanaf 1555 preekte op een manier die naar de nieuwe leer neigde. Jan las de Bijbel en ging elke week luisteren. Cooltuyn moest de stad verlaten en vertrok in 1559 naar Emden, in Oost-Friesland, net over de grens. Jan bleef. Hij vlocht manden en preekte in kleine kring, jarenlang.

Wat dat betekende, moet je weten. In de Nederlanden golden de plakaten van de koning, strenge wetten tegen ketterij met zware straffen. Wie buiten de rooms-katholieke kerk preekte of samenkam, zette zijn vrijheid en zijn leven op het spel. Volgens dezelfde levensbeschrijving zochten de autoriteiten in Alkmaar naar Jan, en vluchtte hij op 2 juli 1566 's nachts op een kar naar Amsterdam, met hulp van zijn baas en een voerman. Het verhaal van die vlucht, met wachtposten en een waarschuwing van twee ruiters, staat in dat ene boek. Ik heb het niet in andere bronnen kunnen controleren.

In Amsterdam sprak Jan met andere voorgangers. Ze besloten iets te doen wat in Holland nog niet gebeurd was: openlijk preken, buiten de steden, in het veld. Een hagenpreek, heette dat later, omdat de mensen buiten de steden bijeenkwamen, langs hagen en sloten.

TWEE KLOOSTERS AAN DE KOEWIJZEND

Het veld dat ze kozen, lag in Westerblokker, net buiten Hoorn. Daar stond aan de zuidkant van de Koewijzend, een oude scheiding tussen Westerblokker en Zwaag, het klooster Nieuwlicht. Het was tussen 1388 en 1392 gebouwd door reguliere kanunniken. Dat waren geestelijken die samen leefden onder de regel van Augustinus, als monniken, en die hoorden bij de beweging van Windesheim, een vernieuwing van het kloosterleven die vanuit Overijssel door het land was gegaan. Het klooster was gewijd aan Maria. Brandt noemt het eenvoudig het Regulierenklooster.

Net ten noorden ervan, in het buurtschap de Bangert, lag sinds 1475 een vrouwenklooster: Bethlehem. Het hoorde bij de Orde van het Heilig Kruis, de kruisbroeders. In 1494 kreeg het een kapel en een eigen begraafplaats. Rond 1548 stond er een muur om een terrein van ongeveer anderhalve hectare, met een brouwhuis en bijgebouwen.

Het waren geen rustige jaren. Historicus Christiaan Schrickx, die in 2015 promoveerde op Bethlehem, laat zien dat er al in de jaren twintig van die eeuw lutherse ideeën rondgingen in Hoorn. In 1529 drong een groep het klooster Bethlehem binnen en viel de zusters lastig. Hij noemt ook de pastoor van Zwaag, Anthonius Laurensz., die door zijn wangedrag liet zien waarom veel mensen genoeg hadden van de geestelijkheid. Na 1548 traden er nog maar weinig vrouwen in.

Zo zag het er rond Hoorn uit. Kerkhervorming kwam hier niet uit het niets, en ze kwam ook niet zonder slachtoffers.

EEN PSALM IN HET VELD

Het verhaal van 14 juli 1566 staat bij Geeraerdt Brandt, die in 1671 een grote geschiedenis van de Reformatie in de Nederlanden

schreef. Hij werkte met oudere kronieken. Een kroniek uit Alkmaar noemt dezelfde datum en verwijst naar de geschiedschrijver Pieter Bor.

Jan Arentsz. preekte in een veld bij Hoorn, voor het Regulierenklooster, aan de weg van Blokker naar Zwaag en de Bangert. De mensen kwamen in groten getale uit de stad en uit de dorpen eromheen. Hoeveel het er waren, schrijft Brandt niet. Jan liet hen eerst een psalm zingen. Daarna bad hij, en toen begon hij te preken.

Een psalm zingen in het open veld, in het Nederlands, met een mandenmaker als voorganger. Voor wie dat nu leest, klinkt het gewoon. In 1566 kon het je leven kosten.

HET TIENDE HOOFDSTUK VAN JOHANNES

Op datzelfde moment zaten de burgemeesters van Hoorn aan tafel in het klooster, bij de kanunniken. Bij hen waren de schout, meester Joost Huikesloot, zijn onderschout Henrik Korver en twee jonge edellieden uit Zuid-Holland. De schout was de hoogste dienaar van het gerecht in de stad, de man die moest optreden tegen ketterij.

Ze hoorden het lawaai en stuurden iemand kijken. Die kwam terug met het bericht dat er gepreekt werd. Ze waren verbaasd, schrijft Brandt.

De schout, de onderschout, een van de monniken en de twee edelen liepen naar de sloot tussen de weg en het klooster, vlak achter de prediker. Misschien wilden ze hem bang maken. Jan preekte door. Toen sprong een van de monniken met een luide kreet over de sloot, in de hoop dat de mensen uiteen zouden gaan. Niemand ging weg.

De schout riep dat hij hun het tiende hoofdstuk van Johannes wel zou leren, en liep terug naar het klooster. Vrij vertaald uit de Engelse uitgave van Brandt: “Ja, ja, ik zal jullie Johannes tien wel leren.” Wat

hij bedoelde, zegt Brandt niet. Waarschijnlijk dacht hij aan het begin van dat hoofdstuk: *Voorwaar, voorwaar, Ik zeg u: Wie de schaapskooi niet door de deur binnengaat, maar van elders naar binnen klimt, die is een dief en een rover.* (Johannes 10:1). Een preker zonder wijding van de kerk kon in zijn ogen zo iemand zijn.

De onderschout en de edelen bleven. Ze hoorden de hele preek aan. Na afloop zeiden ze tegen de monniken dat het hun niet slecht was bevallen.

TOEVALLIG AAN TAFEL?

Was het toeval dat het stadsbestuur juist die dag bij de kanunniken at? Schrickx denkt van niet. Hij noemt de twee edelen bij naam: Adriaan van Swieten en Jakob Kopier, vroege tegenstanders van het Spaanse bewind. Volgens hem wisten sommige raadsleden van tevoren wat er ging gebeuren en regelden ze het met deze edelen, zodat ze er “toevallig” bij konden zijn. Het stadsbestuur van Hoorn stond volgens hem tamelijk verdraagzaam tegenover de nieuwe leer.

Dat maakt het verhaal anders, en misschien menselijker. Wie in 1566 in een stadsbestuur zat, moest kiezen tussen de wet van de koning en de mensen in zijn eigen stad. Sommigen kozen voor een maaltijd op de juiste plek.

Over de gewone mensen in het veld weten we bijna niets. Geen namen, geen aantallen. Wel dit: ze bleven staan toen de schout en een monnik op hen afkwamen. Wat zou jij gedaan hebben, met de schout van je stad aan de overkant van de sloot?

Er is ook iets wat ik eerlijk moet zeggen over het woord “eerste”. Brandt en een kroniek uit Alkmaar noemen dit de eerste openbare gereformeerde preek van Holland. Schrickx houdt het voorzichtiger op de eerste ten noorden van het IJ. En in diezelfde Alkmaarse

kroniek staat ook een preek van Jan bij Zwaag op 4 juli, en een in Amsterdam op 13 juli. Die data heb ik nergens anders teruggevonden. De datum van 14 juli is het best gedocumenteerd.

EEN PRIESTER OP DE JAAPSWERF

Wat er die zomer volgde, ging snel. Op zondag 21 juli werd er gepreekt bij Overveen, buiten Haarlem. Over het aantal mensen lopen de schattingen uiteen van ongeveer driehonderd tot vijfduizend. De dag erna preekte Jan Arentsz. daar zelf. Op 25 juli hield Pieter Cornelisz. achter Grootebroek de eerste openbare preek voor de inwoners van Enkhuizen. Jan preekte ook in een korenveld buiten Alkmaar, de stad waaruit hij een paar weken eerder gevlucht was. Op veel plaatsen kwamen de hoorders gewapend. Ze zeiden dat ze zich wilden kunnen verdedigen.

In augustus begon in West-Vlaanderen de beeldenstorm. Groepen mensen trokken kerken binnen en vernielden beelden, altaren en schilderijen. De golf ging door de Nederlanden en bereikte ook Holland. Hoorn bleef in 1566 grotendeels gespaard, schrijft Schrickx.

In Hoorn gebeurde iets anders. Op 14 september 1566 verliet Clement Maertsz., priester van de Sint-Anthoniskerk in de stad, de rooms-katholieke kerk. Hij begon openlijk te preken op 't Keern, op een plek die de Jaapswerf heette. Hij doopte er kinderen en trouwde er mensen. Hij had een helper, Evert Gerritsz. Gorter. Onder zijn hoorders waren, zegt Brandt, enkele van de voornaamste burgers.

Hier zie je hoe een gemeente begint. Ze begint niet met een kerkgebouw. Ze begint met mensen die hun kinderen laten dopen en zelf trouwen buiten de kerk van hun ouders. In een stad als Hoorn bleef dat voor niemand verborgen.

Jan Arentsz. ging terug naar Amsterdam. Volgens zijn levensbeschrijving leidde hij daar de gereformeerde gemeente in de kapel van het minderbroedersklooster, tot mei 1567.

ROOK BOVEN DE BANGERT

Die ruimte duurde kort. In Amsterdam verboden de burgemeesters op 17 april 1567 de gereformeerde preek. Voorgangers en burgers die hen gesteund hadden, vluchtten. De Amsterdamse koopman Laurens Reael bijvoorbeeld kwam op 22 mei 1567 aan in Emden. Later werd hij door de hertog van Alva vogelvrij verklaard en zijn huis in beslag genomen.

Ook aan de kant van de opstandelingen ging het niet zachtzinnig. Op 2 mei 1567 plunderden soldaten van Hendrik van Brederode, een van de leiders van de opstandige edelen, het klooster Bethlehem en staken het in brand. Een van de plundersaars, Jan Lubbertsz. Cranckhooft, werd op 13 november 1568 ter dood veroordeeld.

In oktober 1568 kwam er opnieuw onheil naar de Bangert. Dirk Maertsz. van Schagen kwam op 21 oktober met een groep mannen geld afpersen van de kanunniken en de zusters. Mannen uit de buurt namen hem en zijn volgelingen gevangen. Eind november 1568 werden ze terechtgesteld.

Tussen 1566 en 1570 trad er in Bethlehem niemand meer in. Wat de zusters zelf van deze jaren vonden, heb ik nergens opgeschreven gevonden.

WACHTEN IN EMDEN

Toen de hertog van Alva in 1567 namens de koning naar de Nederlanden kwam, begon de vervolging. Jan Arentsz. vluchtte over de grens naar Emden, waar ook zijn oude leraar Cooltuyn heen was gegaan. Brandt schrijft dat hij met zijn vrouw en kinderen ook een

tijd in Kampen woonde. Of hij in 1571 de synode van Emden bijwoonde, een kerkvergadering van gereformeerde Nederlanders in ballingschap, is onzeker.

Over de mensen die in juli 1566 in het veld bij Westerblokker hadden gestaan, heb ik voor deze jaren geen namen gevonden. Wie bleef, hield zich stil. Wie kon, vertrok.

DE BEELDEN UIT DE GROTE KERK

In 1572 draaide alles om. Op 18 juni 1572 koos Hoorn de kant van Willem van Oranje, de leider van de opstand.

Twee weken later, op 3 en 4 juli, werden in de Grote Kerk van Hoorn de altaren en beelden vernield. Wat Hoorn in 1566 bespaard was gebleven, gebeurde nu alsnog. Op 30 juli kwam het bevel om de kersschatten uit de dorpen rond Hoorn naar Dordrecht te brengen. Daar hoorden ook de schatten van Nieuwlicht en Bethlehem bij.

Jan Arentsz. kwam terug. De mandenmaker die zes jaar eerder 's nachts uit Alkmaar was gevlucht, werd in 1572 predikant in diezelfde stad. In maart 1573 leidde hij in Alkmaar een synode, een vergadering waarop de jonge gereformeerde kerken van het Noorderkwartier hun zaken regelden. Uit de groepjes die in velden en huizen bijeen waren gekomen, groeiden nu gemeenten met een kerkenraad en een predikant, in de kerkgebouwen die tot dan toe katholiek waren geweest.

Op 28 augustus 1573 stierf Jan Arentsz., terwijl Spaanse troepen Alkmaar belegerden. Het ontzet van de stad op 8 oktober 1573 heeft hij niet meer meegemaakt.

VIJFTIG ZUSTERS OP EEN SCHIP

Voor de kanunniken en de zusters aan de Koewijzend betekende 1572 het einde. De kanunniken van Nieuwlicht vluchtten. Op 28

oktober 1572 beval Willem van Oranje dat de kloosterzusters uit de omgeving samengebracht moesten worden in één klooster in Hoorn. Op 12 december gebeurde dat.

Hoorn vroeg op 23 november 1572 toestemming om Nieuwlicht af te breken. Het grote complex buiten de stad zou een vijand als fort kunnen dienen. Op 14 december begon de sloop. Op 6 maart 1573 sloot de stad een contract voor de afbraak van de overige kloostergebouwen, waarschijnlijk ook Bethlehem. Een archiefstuk over de sloop van Bethlehem zelf heeft Schrickx niet gevonden.

Op 9 en 10 maart 1573 werden ongeveer vijftig zusters per schip naar Amsterdam gebracht. Volgens berichten werden sommigen van hen door soldaten mishandeld. Ongeveer tachtig zusters bleven in Hoorn, in het Agnesklooster. Vanaf 1574 kregen ze een uitkering uit de kloostergoederen. In 1597 woonden er nog zesendertig zusters, en kregen veertig andere vrouwen die buiten het klooster leefden ook steun.

De goederen van de kloosters kwamen aan de stad en de Staten. In 1584 werden de bezittingen van de abdij van Egmond, van Nieuwlicht en van Pietersdal verloot onder zeven steden van het Noorderkwartier.

Ik vind het belangrijk om dit hier te vertellen. Voor de gereformeerden in Hoorn was 1572 een bevrijding. Voor deze vrouwen, die hun leven aan God hadden gegeven op hun eigen manier, was het het verlies van hun huis, hun gebedsplaats en hun gemeenschap.

DE SCHOUT IN 1575

Er is nog één naam die terugkomt. In 1575 stelde Diederik Sonoy, die in het Noorderkwartier namens Oranje optrad, een bijzondere rechtbank in. Die moest katholieke huisvaders berechten die verdacht werden van verraad. De rechtbank zat eerst in Alkmaar,

daarna op het slot van Schagen. Een van de leden was meester Joost Huikesloot, schout van Hoorn.

Dezelfde naam en hetzelfde ambt als de man die in juli 1566 bij de sloot stond en riep dat hij de prediker Johannes 10 zou leren. Ik ga ervan uit dat het dezelfde man is, maar de bron over 1575 legt het verband niet zelf. Of hij van gedachten veranderde, of de macht diende die er op dat moment zat, heb ik niet kunnen vinden. Negen jaar na de hagenpreek bij Westerblokker waren de rollen omgedraaid: nu stonden katholieke burgers terecht.

EEN KNIELENDE ZUSTER

Van Nieuwlicht bleef een ruïne over, die er tot 1834 stond. Bij opgravingen en waarnemingen in 1932, 1952, 1987 en 2003 kwamen er resten tevoorschijn, onder meer een haardplaat. Het terrein is nu een archeologisch monument. Van Bethlehem bleef de westvleugel lang overeind als deel van een boerderij. Die werd in 1793 ingekort en in 1932 gesloopt. Het terrein lag later vol kassen.

Tussen 2003 en 2008 groeven archeologen het klooster Bethlehem op, voordat er een woonwijk kwam. Ze vonden de gebouwen, de muur, bruggen, waterputten en het kerkhof. Bewoners van Blokker maakten de kloostermoppen schoon, de grote bakstenen uit de oude muren, en bouwden er aan de Bangert een poort van. Een sluitsteen uit Nieuwlicht kreeg een plek in een nieuwe poort.

En de zusters zelf, en de mannen die op hun kerkhof begraven waren, gingen op 28 oktober 2010 opnieuw de grond in. Op het kerkhof van de oude Sint-Michaëlskerk, die sinds de Reformatie protestants is. Een paar dagen later werd het beeld onthuld.

Zo ligt het er nu bij. Het veld waar Jan Arentsz. preekte, kun je niet meer aanwijzen. Er staat geen bord en geen steen. Wie langs de Wes-

terblokker loopt, ziet een protestantse kerk, en op het kerkhof een zuster in steen die op haar knieën bidt.

GA ER ZELF HEEN

De Protestantse Kerk Westerblokker staat op de hoek van de Westerblokker en de Kolenbergstraat in Blokker, gemeente Hoorn. Op het kerkhof staat de graftombe met de knielende zuster van Henny Bulsing, waarin de resten uit het klooster Bethlehem liggen.

Aan de Bangert, bij de nummers 36 en 38, staat de poort die bewoners bouwden van kloostermoppen uit de opgravingen. Beide plekken zijn opgenomen in de Cultuur Historische Route Blokker; kijk voor de route en de andere punten op de website van die route.

Van het klooster Nieuwlicht en van het veld van de hagenpreek is boven de grond niets meer te zien. Het kloosterterrein lag aan de zuidkant van de Koewijzend en is een archeologisch monument. In Hoorn zelf kun je de Grote Kerk en de binnenstad bezoeken, waar de geschiedenis van 1572 verder ging.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): de ligging en geschiedenis van het regulierenklooster Nieuwlicht (1388-1392 tot 1572) en het vrouwenklooster Bethlehem (1475 tot 1572-1573); de hagenpreek van Jan Arentsz. bij het Regulierenklooster op 14 juli 1566; de hagenpreken bij Overveen, Grootebroek en Alkmaar in juli 1566; de openlijke preek van Clement Maertsz. in Hoorn op 14 september 1566; de plundering van Bethlehem op 2 mei 1567; de keuze van Hoorn voor Oranje op 18 juni 1572 en de vernieling in de Grote Kerk op 3 en 4 juli 1572; de afbraak van de kloosters en het samenbrengen en wegvoeren van de zusters in 1572-1573; het predikantschap en de dood van Jan Arentsz. in Alkmaar

(1572-1573); de opgravingen 2003-2008, de poort aan de Bangert en de herbegrafenis van 2010.

Alleen uit overlevering of kroniek: de details van de preek (de maaltijd in het klooster, de monnik die over de sloot sprong, de uitroep van de schout) komen uit één kroniektraditie, vastgelegd door Brandt in 1671; de jeugd van Jan Arentsz. bij Cooltuyn, zijn nachtelijke vlucht uit Alkmaar en zijn werk in de Amsterdamse minderbroederskapel komen uit een populaire levensbeschrijving; de mishandeling van zusters door soldaten in 1573 is een bericht dat Schrickx doorgeeft.

Onbevestigd: of dit de eerste hagenpreek van heel Holland was of de eerste ten noorden van het IJ; de afwijkende data 4 juli (bij Zwaag) en 13 juli (Amsterdam) in een Alkmaarse kroniek; of Jan Arentsz. in 1571 op de synode van Emden was; of de schout Joost Huikesloot van 1575 dezelfde man is als die van 1566 (zelfde naam en ambt, waarschijnlijk wel); het jaar van de sloop van het tweede klooster Bethlehem (1964 of 1966).

Duiding: dat de schout met Johannes 10 doelde op de dief die niet door de deur binnenkomt, is mijn uitleg. Dat het stadsbestuur de preek mede regelde, is de opvatting van historicus Christiaan Schrickx.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Dutch Revolt (Universiteit Leiden), "The Hedge-Predaching in Holland, July 1566" (G. Brandt)
2. DBNL, aanhangsel bij een kroniek van Alkmaar, met verwijzing naar Bor
3. R. Boon, Jan Arentsz. de hagepredikant van Alkmaar (Theologienet)
4. C.P. Schrickx, Bethlehem in de Bangert (2015), hoofdstuk 3

5. C.P. Schrickx, Bethlehem in de Bangert (2015), hoofdstuk 10
6. C.P. Schrickx, Bethlehem in de Bangert (2015), hoofdstuk 11
7. C.P. Schrickx, Bethlehem in de Bangert (2015), slotbeschouwing
8. P. Huijgens, Het Wonderjaar beleefd (masterscriptie Leiden, 2012)
9. Monasteries Geoplaza (VU), Nieuwlicht
10. Ruimtelijkeplannen.nl, archeologie Westerblokker 159
11. Ruimtelijkeplannen.nl, archeologie Bangert-Oosterpolder fase 6
12. Archeologie West-Friesland, Bethlehem
13. Cultuur Historische Route Blokker, Kloosterpoort Bethlehem
14. Cultuur Historische Route Blokker, Graftombe
15. Cultuur Historische Route Blokker, Klooster Bethlehem (1908)
16. De Erfgoedstem, "Monument voor klooster in Blokker klaar" (27 oktober 2008)
17. Oud Hoorn, "Blokke klooster leeft voort" (2003)
18. DBNL, Van der Aa, Biographisch woordenboek: Joost Huikesloot

Rijnsburg: het dorp waar iedereen het woord mocht nemen

Wie door het oude centrum van Rijnsburg loopt, komt vanzelf bij het water. De Vliet stroomt dwars door het dorp, langs huizen en bruggen. Aan het Moleneind staat een boerderij die al in de zestiende eeuw met haar voorhuis recht op dat water lag. Ze is nu een rijksmonument. Een eindje verderop, aan de Spinozalaan, staat een klein huis uit 1660. In april 2026 ging het na een verbouwing weer open als museum.

En ergens in het dorp hangt een straatnaambord met een woord dat de meeste voorbijgangers niets zegt: Collegiantenstraat.

Het is het enige spoor in het straatbeeld dat ik heb gevonden van een gemeenschap die hier bijna twee eeuwen samenkwam. Ze hadden geen predikant en geen preekstoel. Ze vroegen niemand om een geloofsbelijdenis. Twee keer per jaar kwamen ze uit de hele Republiek naar dit dorp bij Leiden, om samen de Bijbel te lezen, te bidden, brood en wijn te delen en volwassenen te dopen in het water. Iedereen mocht spreken. Dat was in de zeventiende eeuw opvallend, en voor veel mensen ook verdacht.

Het begon met een predikant die weg moest.

DRIEHONDERD LEGE KANSELS

In 1618 en 1619 vergaderde in Dordrecht een grote synode, een kerkvergadering van de gereformeerde kerk. De kerk lag al jaren in een bittere strijd. Aan de ene kant stonden de remonstranten, die vonden dat de mens vrij is om Gods genade aan te nemen of af te wijzen. Aan de andere kant stonden de contraremonstranten, die de nadruk legden op Gods uitverkiezing. De synode koos voor de contraremonstranten. Ongeveer driehonderd remonstrantse predikanten werden uit hun ambt gezet.

Een van hen was Christiaan Sopingius, predikant in Warmond, een dorp aan de rand van de Kagerplassen. In 1619 zette de synode van Zuid-Holland hem af. Zijn gemeente bleef achter zonder voorganger.

In die gemeente zat een familie van looiers, mensen die huiden tot leer bewerkten. Het waren de broers Van der Kodde: Adriaan, Gijsbert en Jan. Ze woonden verspreid over Rijnsburg, Warmond en Oegstgeest. Een andere broer, Willem, was hoogleraar Hebreeuws in Leiden. Het waren dus geen ongeletterde boeren. Zilverberg, die over hen schreef in het tijdschrift *De Zeventiende Eeuw*, noemt Gijsbert een erudiete landbouwer.

EEN PSALM, EEN ONDERWIJZING, EEN UITLEG

Gijsbert van der Kodde deed in de zomer van 1619 een voorstel. Volgens een Leidse studie over de beweging was het in augustus. Als er geen predikant was, konden ze dan niet gewoon samenkomen? Een paar hoofdstukken uit de Bijbel lezen, samen bidden en elkaar opbouwen? In de Reformatie waren zulke samenkomsten niet zo

vreemd, schrijft het oude Biographisch woordenboek. Gijsbert was wel de eerste die er hier een leidde.

Hij beriep zich op een tekst van Paulus over de samenkomsten in Korinthe: *Hoe is het dan, broeders? Telkens wanneer u samenkomt, heeft iedereen een psalm, of hij heeft een onderwijzing, of hij heeft een andere taal, of hij heeft een openbaring, of hij heeft een uitleg. Laat alles gebeuren tot opbouw.* (1 Korinthe 14:26). Wie iets te zeggen had, zei het. Niet vanaf een kansel, maar vanaf zijn plaats aan tafel. De collegianten noemden dat vrijspreken.

Hoe zou het voor jou zijn, een kerkdienst waarin niemand vooraf weet wie het woord neemt?

Voor de remonstrantse leiders was het een probleem. Ze wilden de gemeente in Warmond overeind houden en stuurden een voorganger, Henricus Holthenus. Gijsbert raadde hem aan een ambacht te leren. Daarna kwam Wouter Cornelisz van Waerder. Gijsbert vroeg of hij in de diensten vrij mocht spreken. De meerderheid van de gemeente wilde dat niet.

Toen Paschier de Fijne de gemeente ging dienen, deed hij een voorstel. Hij zou eerst preken, en daarna kon er een samenkomst zijn waarin iedereen mocht spreken. De broers weigerden. Met een kleine groep medestanders gingen ze apart vergaderen. De Fijne kwam zelf nog een paar keer kijken. Volgens Zilverberg slaagden de remonstrantse voorgangers er niet in de groep terug te winnen.

EEN LOOIERSVIJVER IN JULI 1620

In 1620 verhuisde Gijsbert van der Kodde naar Rijsburg. Daar begon de groep echt een eigen leven. Ze kwamen samen in een woonhuis, en hun samenkomsten heetten colleges. Zo kwamen ze aan hun naam: collegianten, of naar hun dorp, Rijsburgers.

Op 1 juli 1620 vroeg een man die Joannes Geesteranus heette als eerste om gedoopt te worden door onderdompeling. Bij die doop gaat een volwassene helemaal kopje onder. De gereformeerde kerk, waar de meeste Hollanders bij hoorden, doopte kinderen, met water over het hoofd.

De eerste dopen vonden plaats in een looiersvijver. Later doopten de collegianten in de Vliet, het water dat nog steeds door het dorp loopt. Uiteindelijk kwam er een vaste doopbak bij hun eigen huis. Deze details komen uit één Leidse studie, die zich baseert op het werk van de doopsgezinde historicus Meihuizen. Ik heb ze niet in een tweede bron teruggevonden.

Volgens diezelfde studie kwam het idee van de onderdompeling via Johannes Crellius, een man met contacten bij de Poolse socinianen. Over die socinianen straks meer, want hier begint ook de argwaan.

Eén ding was voor de collegianten van het begin af aan belangrijk. Niemand hoefde gedoopt te zijn om mee te doen. Wie wilde, liet zich dopen. Wie dat niet wilde, was evengoed welkom aan tafel.

PINKSTEREN EN EIND AUGUSTUS

Na 1640 groeide de beweging snel. In steden door de hele Republiek ontstonden colleges, in Amsterdam, Rotterdam, Leiden, Hoorn en Haarlem. Rijnsburg bleef het hart.

Twee keer per jaar was er in Rijnsburg een grote vergadering: met Pinksteren en eind augustus. Collegianten uit het hele land reisden ernaartoe. Op zaterdagochtend, voor de vergadering begon, werden buiten de dopelingen gedoopt. Volgens de doopsgezinde encyclopedie GAMEO mocht de dopeling zelf kiezen wie hem doopte. Daarna volgden dagen van Bijbellezen, spreken, bidden en het avondmaal, het delen van brood en wijn zoals Jezus dat met Zijn leerlingen deed.

Omdat er steeds meer mensen kwamen, kochten de collegianten een huis en bouwden het om. Ze noemden het het Groote Huis. Er konden gasten logeren. Volgens de Engelse Wikipedia, die zich beroept op een studie van de gemeente Katwijk, stond het aan de huidige Kwakelsteeg. Wat er van dat huis over is, heb ik niet kunnen vaststellen.

De samenkomsten waren open voor iedereen die de Bijbel aanvaardde als Gods Woord. Je hoefde geen belijdenis te ondertekenen en je mocht gewoon lid blijven van je eigen kerk. Mensen uit verschillende kerken en standen zaten er als gelijken naast elkaar. Volgens de neerlandicus Peter van Zonneveld mochten ook vrouwen het woord nemen. Dat heb ik in mijn andere bronnen niet zo uitdrukkelijk gelezen.

Een bekende bezoeker van een college was de Engelse filosoof John Locke. In 1684 was hij in Haarlem bij een samenkomst. In zijn dagboek schreef hij verbaasd over de vrijheid van spreken, en dat ze iedere christen toelieten tot hun avondmaal.

EEN VERDACHT GEZELSCHAP

Hier moet ik eerlijk zijn over iets wat bij dit verhaal hoort. De collegianten waren in hun tijd zeer omstreden, en dat had redenen.

Het grootste verwijt was socinianisme. De socinianen waren een beweging met haar zwaartepunt in Polen. Ze wezen de leer van de Drie-eenheid af: de belijdenis dat God één is in drie personen, de Vader, de Zoon en de Heilige Geest. Voor de meeste christenen raakte dat aan het hart van het geloof, omdat het gaat over wie Jezus is.

Gereformeerde predikanten beschuldigden de collegianten er tot ver in de achttiende eeuw van. Zilverberg vindt dat die beschuldigingen vaak ongegrond waren. Helemaal uit de lucht gegrepen waren de verwijten ook weer niet. Er liepen lijnen naar socinianen,

zoals die van Crellius, en de Leidse studie noemt het collegiantisme deels door hen beïnvloed. En omdat niemand een belijdenis hoefde te ondertekenen, lag er ook geen maatstaf vast om iemand te weren. Zo zie ik het tenminste.

Er was een tweede bezwaar. De collegianten vonden een vaste, geordende predikant niet nodig. Ze wezen ook af wat ze het constantijnse christendom noemden: een kerk die leunt op de staat. De gereformeerde kerk was de publieke kerk van de Republiek, met steun van de overheid. Ook de remonstranten hielden afstand. En de doopsgezinden verweten de collegianten hun invloed in een Amsterdamse ruzie die de geschiedenis in ging als de Lammerenkrijg.

Hoe kijk je daarnaar? Je kunt de collegianten zien als mensen die het gesprek openhielden in een tijd van harde kerkstrijd. Je kunt ook vinden dat een gemeenschap zonder grenzen in de leer de deur openzet voor alles. Beide kanten hadden in de zeventiende eeuw hun woordvoerders. Ik ga dat hier niet beslechten. Wel zie ik dat dezelfde vrijheid die sommigen aantrok, anderen juist afschrikte.

EEN HUURDER AAN HET KATWIJKERLAANTJE

Op 29 juli 1661 nam een jonge man een kamer in het huis van de chirurgijn Herman Homan. Hij heette Benedictus de Spinoza, en hij zou een van de bekendste filosofen van Europa worden. Hij woonde tot 1663 in Rijnsburg en schreef er.

Was het toeval dat hij juist hier kwam wonen? Zilverberg houdt het erop dat hij waarschijnlijk contact had met de collegianten, al bezocht hij hun vergaderingen misschien niet. Van Zonneveld schrijft dat hij waarschijnlijk met meerdere collegianten bevriend was. Meer zeggen de bronnen niet met zekerheid.

Wat wel vaststaat: Spinoza's ideeën brachten de beweging later in grote problemen. Aan het eind van de zeventiende eeuw ontstond een felle strijd, de Bredenburgse twisten, genoemd naar de Rotterdamse koopman Johannes Bredenburg. Hij leidde de partij die Spinoza's denken volgde. De Amsterdamse boekverkoper Couper schreef tegen hem een boek waarvan de titel hem van atheïsme beschuldigde. De collegianten in Rijsburg vielen uiteen in twee partijen, elk met een eigen vergaderplaats. Pas rond 1700, toen de hoofdrolspelers gestorven waren, kwam er verzoening, onder meer door Coenraad van Diepenbroek.

Het is een eerlijk stuk van de geschiedenis. Een gemeenschap die iedereen het woord gaf, kreeg ook woorden te horen die haar uit elkaar trokken.

WEZEN UIT DE HELE REPUBLIEK

De invloed van de collegianten bleef niet binnen de muren van hun samenkomsten. Het duidelijkst is dat te zien in Amsterdam.

In 1675 huurden Amsterdamse collegianten een pand aan de Keizersgracht. In 1677 kochten ze het. Het werd een weeshuis, De Oranjeappel. In 1680 kwam er een meisjesweeshuis aan de Herengracht bij. In de weeshuizen kwamen de collegianten ook zelf samen. Volgens de historicus Wessels kwamen de wezen uit de hele Republiek.

Op 10 februari 1746 werd er een meisje opgenomen van wie de ouders een jaar eerder gestorven waren. Ze heette Aagje Deken. Ze bleef er tot 1767. Een van de regenten in die jaren was de geschiedschrijver Jan Wagenaar, en volgens de Leidse studie kreeg Aagje onderwijs van hem. Ook de Amsterdamse boekverkoper Isaak Tirion was er regent.

Aagje Deken zou later samen met Betje Wolff bekend worden als schrijfster. Ze schreef ook over het huis waar ze opgroeide. Op 11

augustus 1775 verscheen van haar het *Eeuwgetijde van het Weeshuis der Collegianten De Oranjeappel*, bij de honderdste verjaardag van het huis. In 1760 liet ze zich in Rijnsburg dopen.

Volgens Wikipedia bestaat De Oranjeappel nog altijd als stichting voor jeugdwerk. Ik heb dat niet in een eigen bron van die stichting kunnen controleren.

EEN PREEK OP PINKSTERZONDAG 1757

Jan Wagenaar was zelf ook in Rijnsburg geweest. Op 26 augustus 1730 werd hij daar gedoopt, bij de vergadering van eind augustus. Later schreef hij grote werken over de geschiedenis van het vaderland en van Amsterdam. In 1745 schreef hij een redevoering over de waterdoopt, waarin hij benadrukte dat wie in Rijnsburg gedoopt werd, vrij bleef om zich wel of niet bij het gezelschap te voegen.

Op 29 mei 1757 stond in Rijnsburg een Leidse arts op om te spreken. Hij heette Jacob van Eems. Die dag was het Pinksterzondag. Zijn toespraak is bewaard gebleven in een handschrift in het Allard Pierson in Amsterdam. Het onderwerp was christelijke verdraagzaamheid.

Ik vind dat een mooi beeld. Een arts, geen dominee, die op het feest van de Heilige Geest in Rijnsburg opstaat en spreekt over hoe christenen elkaar moeten verdragen. In Rijnsburg was dat al meer dan een eeuw de praktijk.

Hoe groot was de invloed van zulke woorden op de samenleving? Daarover verschillen historici. De historicus Andrew Fix ziet in de collegianten een van de bronnen van de Nederlandse Verlichting, omdat ze de rede een plaats gaven in het geloof. In de periode zonder stadhouder, tussen 1650 en 1672, sloten zich ook invloedrijke regenten bij hen aan, zoals Coenraad van Beuningen en Adriaan Paets. De historicus Jonathan Israel is voorzichtiger over de Nederlandse verdraagzaamheid in het algemeen. Hij beschrijft die vóór

1800 vooral als een patstelling tussen kerken die elkaar niet konden overwinnen.

De collegianten zelf dachten er in 1775 al over na. Elias van Nijmegen schreef dat jaar de eerste geschiedenis van de Rijnsburgse vergadering. Waarom liep de beweging terug? Een van de redenen die hij noemde, was opvallend. Andere kerken waren verdraagzamer geworden. Hij sprak van een “alom doorbrekende verdraagzaamheid”. Wat de collegianten bijna alleen hadden gedaan, deden anderen nu ook.

HET LAATSTE PINKSTEREN

De achttiende eeuw was voor de beweging een eeuw van langzaam verval. Er waren jaren zonder één dopeling. Steeds meer colleges in de steden sloten.

En toen kwam de politiek. In de jaren 1780 raakte de Republiek verdeeld tussen de prinsgezinden en de patriotten, die meer invloed wilden voor de burgers. In Rotterdam hoorden twee voormannen van het college, Cornelis van den Bosch en Pieter de Koker, bij de patriotten en bekleedden ze stadsambten. In 1787 trok een Pruisisch leger Rotterdam binnen en kwam stadhouder Willem V terug aan de macht. Collegianten die de patriotten hadden gesteund, kregen het zwaar. Het Rotterdamse college sloot in september 1787. Van den Bosch en De Koker stierven in 1788 in ballingschap in Brussel.

De laatste open vergadering in Rijnsburg was op 27 mei 1787. Het was Pinksterzondag. Die datum komt uit de Engelse Wikipedia; ik heb hem niet in een tweede bron kunnen controleren. In Amsterdam hield het college in 1791 op.

Daarna werd het stil. Volgens Silberberg werd er tot ongeveer 1800 nog gedoopt en avondmaal gevierd. Het laatste doopsel in Rijnsburg zou in 1801 zijn geweest. In datzelfde jaar schreef de Rotter-

damse collegiant Gerard van Nijmegen zijn aantekeningen over de Rijnsburgse vergadering, met een lijst van wie er in de achttiende eeuw gedoopt waren. Het handschrift ligt nu in de bibliotheek van de Remonstrantse Gemeente Amsterdam, in het Allard Pierson.

Toen de laatste collegiant gestorven was, werd in 1828 het bezit in Rijnsburg verkocht.

EEN STRAATNAAM AAN HET WATER

Wat doe je met zo'n verhaal? De collegianten zijn geen kerk die je nu nog kunt bezoeken. Een kerkgebouw of gedenkteken van hen heb ik in Rijnsburg niet gevonden. Wat ze wel nalieten, staat in de bronnen: de gewoonte om samen te komen zonder dat één persoon het laatste woord heeft, en een weeshuis dat kinderen opnam die nergens anders terecht konden.

Over hun leer kun je van mening verschillen, en in hun eigen tijd deden veel christenen dat ook fel. Hun gewoonte om mensen te laten spreken die het niet met elkaar eens waren, zag Elias van Nijmegen in 1775 al terug bij anderen.

Aan het Moleneind ligt de oude boerderij nog met haar voorhuis op de Vliet. Dat water liep er al toen Gijsbert van der Kodde hier kwam wonen. In de kleine kamers aan de Spinozalaan lopen nu bezoekers rond. En op een bord in een woonstraat staat een naam waar je makkelijk overheen leest: Collegiantenstraat.

GA ER ZELF HEEN

Rijnsburg ligt tussen Leiden en Katwijk en hoort bij de gemeente Katwijk. Het oude centrum ligt aan de Vliet. Aan het Moleneind staat boerderij nummer 35, een rijksmonument uit de zestiende eeuw met het voorhuis aan het water. De Grote of Laurentiuskerk staat aan het Burgemeester Koomansplein.

Het Spinozahuis staat aan de Spinozalaan 29. Het museum is in april 2026 heropend na een verbouwing en vertelt over het leven en denken van Spinoza. Kijk voor openingstijden op de website van Museum Het Spinozahuis. Over de collegianten is er in het dorp geen eigen museum of gedenkteken dat ik heb kunnen vinden. De Collegiantenstraat ligt aan een fietsroute langs de monumenten van Katwijk en Rijnsburg.

Wie verder wil, kan in Amsterdam in het Allard Pierson aan de Oude Turfmarkt terecht, waar het handschrift van Gerard van Nijmegen bewaard wordt. Kijk voor de leeszaal op de website van het Allard Pierson.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): het ontstaan in Warmond na de afzetting van Sopingius in 1619; de rol van Gijsbert van der Kodde en zijn broers; samenkomsten zonder predikant en het vrijspreken op grond van 1 Korinthe 14:26; Rijnsburg als middelpunt; de tweejaarlijkse grote vergaderingen met avondmaal en doop door onderdompeling; het Groote Huis als logeerhuis; geen verplichte belijdenis; de verwijten van socinianisme; Spinoza in Rijnsburg van 1661 tot 1663; de Bredenburgse twisten en de verzoening rond 1700; het collegiantenweeshuis De Oranjeappel in Amsterdam en de jeugd van Aagje Deken daar; de preek van Jacob van Eems op 29 mei 1757; de geschiedenis van Elias van Nijmegen uit 1775; het einde van de colleges aan het eind van de achttiende eeuw.

Alleen uit één bron of overlevering: de maand augustus 1619; de eerste doop van Geesteranus op 1 juli 1620 in een looiersvijver en de latere doop in de Vliet; de rol van Crellius; het spreken van vrouwen; het bezoek van Locke; de jaartallen 1675, 1677 en 1680 voor het weeshuis en de herkomst van de wezen; de doop van Wagenaar in

1730; de laatste open vergadering op 27 mei 1787, de laatste doop in 1801 en de verkoop in 1828; de ligging van het Groote Huis aan de Kwakelsteeg.

Onbevestigd: of De Oranjeappel nog als jeugdstichting bestaat; of Spinoza zelf de vergaderingen bezocht; wat er van het Groote Huis over is; het sluitingsjaar van het Rotterdamse college (1787 volgens het Allard Pierson, 1788 volgens Wikipedia).

Duiding: hoeveel de collegianten bijdroegen aan de Nederlandse verdraagzaamheid en de Verlichting is onder historici niet beslist. Fix ziet een duidelijke bijdrage, Israel noemt de verdraagzaamheid van vóór 1800 vooral een patstelling. Of hun open houding in de leer winst of verlies was, is een vraag waarop christenen verschillend antwoorden.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. S.B.J. Zilverberg, "De plaats van het collegiantisme in de zeventiende-eeuwse kerkgeschiedenis", *De Zeventiende Eeuw* 5 (1989), via DBNL
2. Biographisch woordenboek der Nederlanden, lemma Van der Kodde, via DBNL
3. N. van der Zijpp, "Collegiants", *Global Anabaptist Mennonite Encyclopedia Online* (1956)
4. P. Geenen, masterscriptie Universiteit Leiden over Tirion, Wagenaar en de collegianten (2018)
5. F. Quatrini, "New details on the history of the Collegiant movement", Allard Pierson, 27 juni 2025
6. Wikipedia, "Collegiants"
7. P. van Zonneveld, "Rijnsburg en Spinoza", *Neerlandistiek*, 25 januari 2024
8. Spinozaweb, "Rijnsburg, Spinozahuis"
9. Museum Het Spinozahuis

10. Erasmus Universiteit Rotterdam, heropening Spinozahuis, 9 april 2026
11. Katwijk Marketing, fietsroute monumenten Katwijk
12. Rijksmonumentenregister, Moleneind 35 Rijnsburg (527054)
13. Van den Branden en Frederiks, Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde, Aagje Deken, via DBNL
14. Wikipedia, "Aagje Deken"
15. L. Knappert, levensbericht J.C. van Slee, Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde 1930, via DBNL
16. Wikipedia, "Rijnsburg"
17. J. Israel, "The Enlightenment and Its Learned Societies", Groniek 208-209

Amsterdam: vierhonderd kamertjes aan de Amstel

Aan de Amstel, op nummer 51, staat een gebouw dat je moeilijk in één keer kunt overzien. De gevel is 102 meter lang, plat, met een rij ramen en een fronton in het midden. Toen hij werd gebouwd, was het de langste gevel van Amsterdam. Wie vandaag naar binnen gaat, komt in het H'ART Museum, een museum voor kunst uit de hele wereld. In het najaar van 2026 is er een tentoonstelling over Matisse, met werk uit het Centre Pompidou in Parijs.

Boven de middelste deur staan nog altijd een paar woorden die niets met kunst te maken hebben: "Diaconie Oude Vrouwen Huys anno 1681". Die deur is een schijndeur. Hij gaat niet open. Maar de woorden erboven vertellen wat dit gebouw ruim drie eeuwen was: een huis waar de kerk van Amsterdam haar oude, arme vrouwen liet wonen. Later kwamen er mannen bij. Het tehuis bestond 324 jaar. In 2007 vertrokken de laatste bewoners.

Achter die gevel ligt een binnenplaats met drie oude kastanjabomen. Daar begint dit verhaal niet. Het begint bij een paar mannen met een collectezak, ruim honderd jaar voordat er één steen lag.

TWEË KASSEN IN ÉÉN STAD

In 1578 ging Amsterdam over naar de Reformatie. Historici noemen dat de Alteratie, de omwenteling. Vanaf dat moment was de gereformeerde kerk de publieke kerk van de stad. Later zou ze de Nederlandse Hervormde Kerk heten. Vanaf dat jaar hield de gereformeerde gemeente in Amsterdam ook boek over het geld voor de armen. Die rekeningen lopen ononderbroken door vanaf 1578.

Wie zorgde voor dat geld? In een gereformeerde gemeente waren dat de diakenen. Het woord komt uit het Grieks en betekent dienaar. In het boek Handelingen kiest de eerste gemeente in Jeruzalem zeven mannen om eten uit te delen, omdat de weduwen van een deel van de gemeente over het hoofd werden gezien. Op dat voorbeeld bouwde de Reformatie. De diakenen haalden elke zondag de collecte op, beheerden giften en erfenissen en zochten de armen thuis op. Samen vormden ze de diaconie.

In Amsterdam bestond naast de diaconie een stedelijke armenzorg. Historicus A.Th. van Deursen beschrijft hoe streng die twee uit elkaar werden gehouden. De kerk zorgde voor haar lidmaten, de stad voor haar burgers. Een lidmaat was iemand die belijdenis had gedaan en aan het avondmaal mocht komen. Wie alleen naar de kerk ging, was dat nog niet.

Het ging om grote bedragen. In de jaren van het Twaalfjarig Bestand, tussen 1609 en 1621, gaf de Amsterdamse diaconie ongeveer 70.000 gulden per jaar uit. De stedelijke armenmeesters, de aalmoezeniers, steunden in 1616 ongeveer 16.000 mensen. De stad groeide snel. Tussen 1500 en 1650 werd Amsterdam van een stad van ongeveer tienduizend inwoners een stad van meer dan tweehonderdduizend.

Dat gaf spanning. In 1604 klaagde de Amsterdamse predikant Helmichius dat arme nieuwkomers naar de stad kwamen om werk te vinden, en daarna de diaconie tot last werden. Van Deursen vond

dat nieuwkomers soms een proeftijd van twee of drie maanden kregen, of eerst ondervraagd werden, voordat de diaconie hen hielp.

BROOD, TURF EN EEN HUISBEZOEK

Hoe ging dat in de praktijk? Uit Amsterdam zelf heb ik daar weinig details over gevonden. Van Deursen schetst wel hoe diaconieën in Holland in die jaren werkten, en het beeld is in grote lijnen overal hetzelfde. Diakenen kwamen bij de armen thuis. Ze keken hoe iemand leefde en konden de steun verhogen of verlagen. Steun kwam meestal in natura: brood, kaas, turf om te stoken, linnen, schoenen of klompen. Vaak brachten ze het stil langs, zodat de burens niet zagen wie er hulp kreeg.

Er hoorden regels bij. Wie steun kreeg, mocht niet bedelen. In Delft mocht je ook niet in de herberg zitten. Wie dronk, vocht of vloekte, kon van de lijst worden gehaald. Op andere plaatsen, zoals Haarlem, werden vrouwen buitengesloten van wie de man geen lidmaat was.

Zo'n stelsel roept vragen op die vandaag nog bekend klinken. Hielp de kerk mensen omdat ze arm waren, of omdat ze erbij hoorden? En kwamen sommige mensen naar de kerk omdat er brood te halen viel? Tijdgenoten verdachten elkaar daar openlijk van. Gereformeerden zeiden het van de doopsgezinden, omdat hun diakenen ook royaal gaven. Een tekst uit die tijd spreekt over mensen "derwelker buyk haren God is", mensen die eigenlijk voor hun maag kwamen. Van Deursen waarschuwt wel dat je niet moet aannemen dat de armenzorg de armen massaal de kerk in trok. Dat effect is moeilijk te meten.

En wie niet bij de publieke kerk hoorde? Katholieken moesten na 1578 hun armenzorg in het verborgene regelen. Daaruit groeide het Roomsche Catholiek Oude Armenkantoor, dat eeuwenlang arme ouderen van katholieke huize hielp. Lutheranen hadden hun eigen dia-

conie, net als de Waalse, Franstalige gemeente. Elke groep zorgde voor de eigen mensen. Wie nergens bij hoorde, was aangewezen op de stad, en die hielp in principe alleen haar eigen burgers.

EEN KOOPMAN DIE ALLES NALIET

Op 18 oktober 1680 stierf in Amsterdam de koopman Barent Helleman. Hij liet zijn hele vermogen na aan de diaconie, ongeveer 90.000 gulden. Over Helleman zelf heb ik verder niets betrouwbars gevonden: geen portret, geen brief, geen reden waarom hij zo gaf. Alleen dit ene besluit is bewaard, en het gebouw dat eruit voortkwam.

De diaconie wist wat ze met het geld wilde doen. Tot dan toe bracht ze arme oude vrouwen onder bij particulieren, die er geld voor kregen. Volgens de geschiedenis die het museum later liet vertellen, was dat duur en omslachtig. Een eigen huis zou beter zijn.

De stad hielp mee. Amsterdam was in die jaren naar het oosten uitgebreid, met nieuwe grachten langs de Amstel. De vraag naar bouwgrond viel tegen, en de stad schonk percelen aan liefdadige instellingen. Zo kreeg de diaconie een stuk grond tussen de Nieuwe Herengracht en de Nieuwe Keizersgracht, met de voorkant aan de Amstel.

ZESTIEN MAANDEN BOUWEN

In 1681 ging de bouw van start. Volgens het museum stond het huis er zestien maanden later. Het Rijksmonumentenregister houdt het ruimer en noemt de jaren 1681 tot 1684, wat erop wijst dat er na de opening nog werd doorgebouwd. Het ontwerp wordt toegeschreven aan de stadsarchitect Hans Jansz. van Petersom. Helemaal zeker is dat niet; de toelichting van het museum zegt dat hij er “waarschijnlijk” voor tekende.

Het werd een gesloten blok rond een grote binnenplaats, met vleugels langs beide grachten. In de vleugels lagen de kamertjes van de bewoonsters, de chambrettes. Aan de kant van de Amstel kwam een grote zaal. Daar werd gegeten, en op zondag werd dezelfde zaal kerk. Tot in de twintigste eeuw was het de op één na grootste kerkzaal van de stad.

Over het jaar van opening zijn de bronnen het niet eens. Sommige noemen 1682. Het museum zelf houdt 1683 aan, en op een zilveren penning die honderd jaar later werd geslagen, staat "Gestigt A°. 1683". Dat laatste lijkt me het sterkst, omdat het huis in 1783 zijn eeuwfeest vierde.

Vierhonderd vrouwen konden er wonen.

VIJFTIG, VIJFTIEN, TIEN

Niet elke arme oude vrouw kwam binnen. De diaconie stelde drie voorwaarden. Je moest minstens vijftig jaar oud zijn. Je moest vijftien jaar in Amsterdam hebben gewoond. En je moest al tien jaar lidmaat zijn van de gereformeerde gemeente.

Wie zou er dus voor de deur blijven staan? De vrouw die op haar veertigste weduwe werd en geen werk meer vond. De vrouw die op latere leeftijd uit Friesland of Duitsland naar de stad was gekomen. De katholieke of doopsgezinde vrouw, hoe arm ook. En de gereformeerde vrouw die wel elke zondag in de kerk zat, maar nooit belijdenis had gedaan.

Ik wil hier eerlijk zijn over wat ik niet weet. In de bronnen die ik heb kunnen lezen, staat geen enkele naam van een bewoonster uit de eerste eeuw. Ik weet niet hoe hun dagen eruitzagen, wat ze aten of hoe streng het huisreglement was. Er bestaat een boek over het gebouw van Nelleke Noordervliet en anderen uit 2010, dat volgens

de uitgever ook de bewoners en verzorgers beschrijft. Wie hun gezichten zoekt, moet daar en in het Stadsarchief verder zoeken.

Wat wel vaststaat, is de logica achter de regels. De diaconie had een eindige kas en een stad vol arme mensen. Ze koos ervoor eerst te zorgen voor wie al lang bij de gemeente hoorde. De Bijbel kent zulke grenzen ook. Paulus schrijft aan Timotheüs over de lijst van weduwen die door de gemeente werden onderhouden: *Een weduwe mag gekozen worden als zij niet jonger is dan zestig jaar en de vrouw van één man is geweest* (1 Timotheüs 5:9). De Amsterdamse diakenen deden iets vergelijkbaars, met hun eigen getallen.

Je kunt die regels hard vinden. Je kunt ze ook zien als de enige manier om met beperkte middelen iets betrouwbaars op te bouwen. Waarschijnlijk waren ze allebei. Hoe zou jij het gedaan hebben, met vierhonderd plaatsen in een stad van meer dan tweehonderdduizend mensen?

EEN PENNING VOOR EEN BROOD

Het huis aan de Amstel was één onderdeel van een groter geheel. De diaconie had sinds 1657 ook een eigen weeshuis aan de Binnen-Amstel. En ze bleef de armen steunen die thuis woonden.

Uit 1777 zijn in het Rijksmuseum kleine metalen penningen bewaard van de Gereformeerde Diakonie te Amsterdam. Een behoeftige lidmaat die zo'n armenpenning had, kreeg er bij de uitdeling brood voor. Er is ook een penning die nieuwe diakenen en diakenessen kregen bij hun aantreden. Het zijn kleine voorwerpen, maar ze laten zien hoe het werkte: wie op de lijst stond, kreeg een bewijs, en met dat bewijs kreeg je eten.

Een groot deel van het geld kwam uit de collectezak. Historicus E.G.H. Boersma berekende dat de gereformeerde diaconie rond 1770 ongeveer 43 procent van haar inkomsten uit collecten haalde.

De rest kwam onder meer uit erfenissen, zoals die van Helleman. Het was dus geld van gewone kerkgangers, zondag na zondag, dat het huis aan de Amstel draaiende hield.

In februari 1783 vierde het huis zijn honderdjarig bestaan. Er werd een zilveren penning geslagen met de stedenmaagd van Amsterdam voor de gevel, met een open boek in haar hand. Er verscheen een prent in een maandblad. Over de precieze dagen zijn prent en penning het niet eens: de een noemt 22 en 24 februari, de ander 23 en 24 februari. De prent verscheen in maart 1783 in de Maandelijkse Nederlandsche Mercurius.

1817: DE MANNEN KOMEN BINNEN

In 1817 deed het huis aan de Amstel ook de deur open voor oude mannen. Zo staat het bij het museum en in andere bronnen. Er zit wel een raadsel in. De prent en de penning van 1783 spreken al van een "Oude Vrouwe & Mannen Huys". Misschien had de diaconie toen al een mannenhuis op een andere plek, of woonden er eerder al enkele mannen. Ik heb het niet kunnen uitzoeken.

In de kerkzaal kwam in 1810 een nieuw orgel, gebouwd door J. Strumphler. Het staat er nog. In 1979 werd het gerestaureerd door de orgelbouwers van Flentrop. Op zondag was hier kerkdienst. Op de andere dagen zaten de bewoners op dezelfde plek aan tafel.

Het huis had regenten en regentessen, die het bestuur voerden. Uit de negentiende eeuw kennen we bijvoorbeeld de zussen Wendelaar van de Herengracht. Wilhelmina Laura Wendelaar (1845 tot 1933) werd regentes van wat toen de Diaconie Oude Vrouwen- en Mannen- en Bestedingshuizen heette, na haar tante Alida. In de familie gaat het verhaal dat de zussen eens op een ijsskoude dag met hun koets in de gracht gleden en er met de schrik af kwamen.

Intussen veranderde de wet. De Armenwet van 1854 bepaalde dat de burgerlijke armenzorg pas mocht helpen als kerk en particulieren dat niet konden, en dan nog alleen “bij volstrekte onvermijdelijkheid”. Steun was een gunst, geen recht. Wie in de negentiende eeuw oud en arm was in Amsterdam, was dus eerst aangewezen op de kerk. Voor wie bij de diaconie hoorde, was zij de eerste plek om aan te kloppen.

DE NIEUWE NAAM

In 1953 kreeg het huis de naam Amstelhof. Een oude vrouwenhuis voor arme lidmaten werd in de twintigste eeuw langzaam een verpleeghuis.

Het boek uit 2010 beschrijft precies die overgang: van liefdadigheid naar professionele ouderenzorg. In de jaren zeventig volgde een grote verbouwing van het gebouw.

In de jaren negentig kwamen de beheerders tot de conclusie dat het gebouw niet meer voldeed aan de eisen van de tijd. Er werd nieuwbouw gezocht. In 2007 vertrokken de laatste bewoners van het Amstelhof naar nieuwe huizen in Diemen en Nieuw-Vennep.

Ik sta er even bij stil wat dat betekent. Van 1683 tot 2007 woonden hier zonder onderbreking oude mensen. Ruim drie eeuwen lang werd in deze zaal gegeten en kerkdienst gehouden. Dan gaat de laatste bewoner de deur uit, en het huis is leeg.

EEN MUSEUM IN EEN TEHUIS

Wat moest er met het gebouw gebeuren? De stad Amsterdam verhuurde het aan een museum. Het idee kwam van Ernst Veen, directeur van De Nieuwe Kerk op de Dam. Hij vertelde later dat hij op de binnenplaats van het Amstelhof aan Michail Piotrovski, directeur van de Hermitage in Sint-Petersburg, vroeg of een Amster-

damse dependance een goed plan was. Dat gesprek kennen we uit zijn eigen herinnering.

De verbouwing kostte 40 miljoen euro. Van het oude interieur bleef weinig over. De gevel werd bewaard, de kerkzaal gerestaureerd, en de binnenplaats werd een tuin naar een ontwerp van landschapsarchitect Michael van Gessel. Bij de drie oude kastanjes kwamen vier vleugelnootbomen.

Op 20 juni 2009 werd de Hermitage Amsterdam geopend door koningin Beatrix, samen met de Russische president Dmitri Medvedev. In de eerste jaren had het museum een vaste presentatie over de geschiedenis van het Amstelhof. Op 3 maart 2022 verbrak het museum de banden met Sint-Petersburg. Sinds 1 september 2023 heet het H'ART Museum.

In de beschrijving van een boek over het gebouw staat nog dat het in de Tweede Wereldoorlog onderdak bood aan het verzet. Ik heb daar geen andere bron voor gevonden. Het verhaal verdient onderzoek, maar ik kan het niet als feit brengen.

WAT DE DIACONIE ACHTERLIET

Wat zegt dit huis over de rol van de kerk in de zorg, vóór er een verzorgingsstaat was?

In de eerste plaats dat de kerk die zorg droeg. Er was geen ziekenfonds, geen pensioen, geen bijstand. Wie oud werd en niets had, was aangewezen op familie, op de stad of op de diaconie. In Amsterdam bouwde één kerkelijke gemeente met de collecte van gewone kerk-gangers en de erfenis van één koopman een huis voor vierhonderd vrouwen, en hield dat ruim drie eeuwen open.

In de tweede plaats dat die zorg grenzen had. Ze was voor lidmaten, voor wie lang genoeg in de stad woonde, voor wie zich gedroeg.

Wie daarbuiten viel, moest elders aankloppen. Andere geloofsge-meenschappen bouwden hun eigen voorzieningen: de katholieken openden in 1866 het grote oudeliedenhuis Sint Jacob, betaald uit een erfenis. Zo ontstond in Amsterdam een stad van zuilen, nog voordat dat woord bestond.

Die geschiedenis loopt hier niet dood. Langs de Nieuwe Herengracht en de Nieuwe Keizersgracht staan nog andere huizen die de diaconie in de achttiende eeuw liet bouwen voor ouderen en zieken, zoals het Corvershof en het Amstelrank. In die huizen zitten nog altijd organisaties die met de diaconie verbonden zijn. In het Amstelrank is vandaag Het Wereldhuis gevestigd, dat vluchtelingen helpt. Waar de diaconie vroeger vroeg of je hier al vijftien jaar woonde, krijgen in een van haar oude huizen nu mensen hulp die net zijn aangekomen.

KASTANJES OP DE BINNENPLAATS

Wie vandaag het museum bezoekt, kan op de binnenplaats staan waar de vleugels met de kamertjes van de bewoonsters omheen lagen. De kastanjes staan er nog. Aan de Amstelkant ligt de grote zaal, waar de bewoners aten en op zondag naar de kerk gingen, met het orgel van Strumphler.

Buiten, boven de deur die niet opengaat, staan de woorden met het jaartal 1681. Diaconie. Oude vrouwen. Huys. De bezoekers die voor Matisse komen, lopen eronderdoor.

GA ER ZELF HEEN

Het Amstelhof staat aan de Amstel 51 in Amsterdam, tussen de Nieuwe Herengracht en de Nieuwe Keizersgracht. Vanaf de overkant van de Amstel zie je de lange gevel. Boven de middelste deur

staat het opschrift “Diaconie Oude Vrouwen Huys anno 1681”. Het gebouw is een rijksmonument.

Binnen zit het H’ART Museum, met wisselende tentoonstellingen. Het museum heeft een binnentuin met kastanjabomen en een Grand Café. De oude kerkzaal met het orgel uit 1810 wordt vooral gebruikt voor evenementen. Kijk voor openingstijden en wat er te zien is op de website van het H’ART Museum.

In de buurt kun je langs de Nieuwe Herengracht en de Nieuwe Keizersgracht lopen, waar nog meer voormalige diaconiehuizen staan, zoals het Corvershof en het Amstelrank. Aan de Nieuwe Herengracht ligt ook de Hortus Botanicus, die er sinds 1682 is.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): de erfenis van Barent Helleman (overleden 18 oktober 1680, ongeveer 90.000 gulden) aan de diaconie; de grond geschonken door de stad; bouw vanaf 1681; ruimte voor 400 vrouwen; de toelatingseisen (minstens 50 jaar, 15 jaar in Amsterdam, 10 jaar lidmaat); de kerkzaal die ook eetzaal was; het eeuwfeest in februari 1783; mannen toegelaten vanaf 1817; het orgel van Strumphler uit 1810; de naam Amstelhof sinds 1953; vertrek van de laatste bewoners in 2007; opening als Hermitage Amsterdam op 20 juni 2009; de naam H’ART Museum sinds 1 september 2023. Voor de diaconie in het algemeen: de scheiding tussen kerkelijke zorg voor lidmaten en stedelijke zorg voor burgers, de klacht van Helmichius in 1604, de uitgaven in de Bestandsjaren en de armenpenningen van 1777.

Alleen uit overlevering of eigen getuigenis: het gesprek van Ernst Veen met Michail Piotrovski op de binnenplaats (eigen herinnering); het verhaal over de koets van de zussen Wendelaar (familieoverlevering); dat vrouwen vóór 1683 duur en

omslachtig bij particulieren werden ondergebracht (alleen uit de geschiedschrijving van het museum).

Onbevestigd: het jaar van opening (1682 of 1683); de precieze dagen van het eeuwfeest (22 of 23 februari); de architect Van Peter-som (waarschijnlijk, niet zeker); hoe het jaartal 1817 voor de mannen zich verhoudt tot de naam “Oude Vrouwe & Mannen Huys” op de penning van 1783; dat de gevel de langste van Nederland was (andere bronnen zeggen: van Amsterdam); dat het gebouw in de Tweede Wereldoorlog het verzet huisvestte.

Duiding: hoe Amsterdamse diakenen hun armen precies bezochten en controleerden, is hier beschreven naar het algemene beeld dat Van Deursen geeft van Hollandse diaconieën rond 1600. Details als het verbod op de herberg komen uit andere steden.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Wikipedia, “Amstelhof” (startpunt)
2. Rijksmonumentenregister, monument 162: Diaconie Oudemannen- en -vrouwenhuis
3. H’ART Museum / Hermitage Amsterdam, “About us”
4. H’ART Museum, over het museum en het gebouw
5. Hermitage Amsterdam, “Church Hall”
6. H’ART Museum, homepage
7. H’ART Museum, binnentuin
8. H’ART Museum, plan je bezoek
9. Grachtenfestival, locatie Hermitage Amsterdam
10. Rijksmuseum, prent van het eeuwfeest, 1783
11. Penning eeuwfeest Diaconie Oude Vrouwen- en Mannenhuis, 1783 (beschrijving)
12. Rijksmuseum, armenpenningen Gereformeerde Diakonie te Amsterdam, 1777

13. A.Th. van Deursen, Bavianen en slijkgeuzen, hoofdstuk “De diaconie” (DBNL)
14. E.G.H. Boersma, Noodhulp zonder natiestaat (Universiteit Leiden, 2021), bijlagen
15. A.C.M. Kappelhof, inleiding over armenzorg (Huygens ING)
16. BMGN, recensie van Jurjen Vis, Liefde het fundament (RC Oude Armenkantoor)
17. Amsterdam Museum, Doorgegeven zorg (Hospice Wallon)
18. Amsterdam Museum, “Wie waren deze regentessen?”
19. Wikipedia, “H’ART Museum”
20. Wikipedia, “Nieuwe Herengracht”
21. Dezeen, 23 juni 2009, Hermitage Amsterdam
22. Christian Science Monitor, 19 juni 2009
23. Noordervliet e.a., Amstelhof, from nursing home to museum (2010), boekbeschrijving
24. Schölvinck en Verkley, Hermitage Amsterdam, biografie van een gebouw (boekbeschrijving)

Amsterdam: de vluchtelingenkerk die zelf vluchtelingen opving

Aan het zuidelijke stuk van de Oudezijds Achterburgwal ligt een klein plein. Het heet officieel pas sinds de jaren zeventig zo: het Walenpleintje. Aan dat plein staat een kerk die begon als kloosterkapel. Wie binnenkomt, kan in de noordbeuk een plaquette lezen met drie woorden: “Fondée en 1409”. Gesticht in 1409. Boven de gemeente staat een orgel van Christian Müller uit 1733. In de vloer liggen oude grafstenen, die bij de restauratie van 1990 tot 1992 weer op hun plek kwamen.

Om de week wordt hier op zondagochtend nog een dienst gehouden in het Frans. Wie het Frans niet volgt, kan een Nederlandse vertaling van de meditatie meelezen.

Verder naar het zuiden, op de hoek van de Vijzelgracht en de Prinsengracht, staat een breed zeventiende-eeuws gebouw met twee lage vleugels. In oktober 2024 stonden er bouwhekken omheen. De regionale omroep zag scheuren in het metselwerk en houten kozijnen die langzaam weggrotten. Een deel van de houten kroonlijst was al weggehaald. Bijna driehonderd jaar woonden hier

wezen uit de gemeente van die Franse kerk, en naast hen oude mannen en vrouwen.

Die twee gebouwen horen bij elkaar. Ze vertellen het verhaal van een kerk van vluchtelingen die de volgende vluchtelingen opving.

EEN KAPEL UIT 1409

De kerk aan het Walenpleintje was eerst helemaal geen Franse kerk. Het was de kapel van het Sint-Paulusbroederklooster, een klooster dat in 1409 voor het eerst in de bronnen opduikt. In 1578 koos Amsterdam de kant van de Opstand en van de Reformatie. Die omslag heet in de Amsterdamse geschiedenis de Alteratie. De stad nam de katholieke kerken en kloosters in beslag. Voor de broeders van Sint-Paulus betekende het het einde van hun klooster. Hun kapel werd een tijd voor opslag en andere doelen gebruikt.

In datzelfde jaar 1578 ontstond in Amsterdam een Waalse gemeente. Walen waren in dit verband Franstalige protestanten uit de Zuidelijke Nederlanden en Noord-Frankrijk. Ze waren gereformeerd, net als de Nederlandse calvinisten, maar ze lazen hun Bijbel en zongen hun psalmen in het Frans. In 1586 kreeg hun gemeente de oude kloosterkapel. Ze is er nooit meer weggegaan.

Ik schrijf dit hoofdstuk met de wetenschap dat er twee kanten aan dit begin zitten. Voor de Walen was de kapel een veilige plek na jaren van vervolging. Voor de katholieke Amsterdammers was het een verlies. Hun kerken gingen dicht, en zij moesten nog lang in schuilkerken samenkomen.

NA DE VAL VAN ANTWERPEN

De grote stroom kwam na 17 augustus 1585. Die dag viel Antwerpen in Spaanse handen. Wat al jaren een migratie uit het Zuiden was, werd een uittocht. Historici spreken over de “eerste refuge”,

de eerste vluchtelingengolf, die duurde van ongeveer 1560 tot 1619. Vóór 1619 ontstonden in de Noordelijke Nederlanden achttien Waalse kerken.

De Amsterdamse gemeente was streng calvinistisch. Toen de Nederlandse protestanten onderling ruzie kregen over de vraag hoe vrij de mens is tegenover Gods genade, kozen de Amsterdamse Walen voor de strenge partij, de contraremonstranten.

Over armen werd in de gemeente gepreekt. In 1591 hield predikant Jean Taffin een preek over liefde en aalmoezen. Wat hij precies zei, staat in de bron niet beschreven. Wel weten we wat de gemeente veertig jaar later deed.

ZESTIEN FEBRUARI 1631

De Waalse gemeente werd geleid door wat ze zelf het Double Consistoire noemden: de dubbele kerkenraad. Daarin zaten de predikanten en de ouderlingen, samen met de diakenen, die voor de armen zorgden. Op 16 februari 1631 besloot die vergadering een eigen weeshuis te beginnen. In het Frans schreven ze erbij voor wie het was: voor de wezen van hun eigen natie en religie.

Waarom een eigen huis? Amsterdam had een Burgerweeshuis, maar dat was er voor kinderen van poorters, mensen met het burgerrecht van de stad. Vanaf ongeveer 1633 werden wezen van niet-poorters daar helemaal niet meer opgenomen. Veel Waalse gezinnen waren nieuwkomers. Als ouders stierven, had de stad voor hun kinderen geen bed.

Het ging snel. Op Hemelvaartsdag 1631 kwamen de eerste regenten bijeen. Op 1 juli van dat jaar gingen volgens de Amsterdamse geschiedschrijver Jan Wagenaar de eerste weeskinderen het huis in. Dat stond in de Laurierstraat, in de Jordaan. De erfgenamen van de koopman Baudouin de Bordes schonken daar drie huizen. Op 17

november 1631 legde de rijke koopman Louis de Geer bij de notaris een schenking vast.

Ook Joost van den Vondel, de bekendste dichter van Amsterdam, schreef dat jaar een gedicht voor het nieuwe huis: de “Bede voor het Waalseweeshuys”. Er staat een regel in, in de spelling van toen: “De zuyvre Godsdienst is den Weezen in hun ellende bij te staan.”

De regel klinkt als een echo van de brief van Jakobus: *De zuivere en onbevleete godsdienst voor God en de Vader is dit: wezen en weduwen bezoeken in hun verdrukking en zichzelf onbesmet bewaren van de wereld.* (Jakobus 1:27)

TWEE OUDERLINGEN, TWEE DIAKENEN EN DRIE REGENTESSEN

Het huis kreeg een eigen bestuur, de régence. Het bestond uit twee ouderlingen en twee diakenen, die telkens twee jaar zitting hadden. Vanaf 1659 kwamen er drie regentessen bij, vrouwen die drie jaar aanbleven. In het huis zelf woonden een binnenvader en een binnenvader. De “mère de dedans” bleef tot in de twintigste eeuw een vaste functie.

We weten hoe die bestuurders eruitzagen, omdat ze zich lieten schilderen. Het oudste groepsportret is uit 1631. Bartholomeus van der Helst begon in 1637 aan een portret van de regenten, dat pas in 1653 af was. Het is het vroegste werk dat van hem bekend is. Later volgden portretten van Abraham van den Tempel, Adriaen Backer en Wallerant Vaillant. Op het doek uit 1647 of 1648 is te zien hoe de binnenvader een briefje overhandigt.

Je kunt zulke portretten zien als ijdelheid van rijke heren en dames. Ze laten ook iets anders zien. Deze mensen wilden dat de stad wist dat zij voor hun wezen zorgden. Zorg was hier een zaak van eer, en van verantwoording.

EEN HUIS AAN DE VIJZELGRACHT

Na bijna veertig jaar was de Laurierstraat te klein. Het stadsbestuur gaf grond aan de Vijzelgracht, zonder dat de gemeente ervoor hoefde te betalen. De architect werd Adriaen Dortsman. Diaken Jeremias van Raey was een van de drijvende krachten.

Op 29 oktober 1669 werden de eerste stenen gelegd, door de kinderen van Paul Godin en Sara van Raey. In 1671 ging het nieuwe Walenweeshuis open. Datzelfde jaar schilderden Adriaen Backer de regenten en Wallerant Vaillant de regentessen.

Het huis groeide mee met de nood. In 1683 kwam er een lage vleugel bij voor oude vrouwen, aan wat nu de Eerste Weteringdwarsstraat is. In 1726 volgde een vleugel voor oude mannen, aan de Prinsengracht. Zo werd het weeshuis ook een tehuis voor ouderen. Later zou het Hospice Wallon gaan heten.

DRIE VOORRECHTEN OP 23 SEPTEMBER 1681

Intussen werd het in Frankrijk steeds gevaarlijker voor protestanten. Ze werden daar Hugenoten genoemd. Het Edict van Nantes had hun een eeuw eerder vrijheid van geloof gegeven, maar koning Lodewijk XIV draaide die vrijheid terug. Vanaf 1681 kwamen er steeds meer vluchtelingen naar Amsterdam.

Amsterdam wachtte niet af. Op 23 september 1681 gaf het stadsbestuur de Franse vluchtelingen drie voorrechten. Ze kregen het poorterschap, het burgerrecht van de stad. Ze waren drie jaar vrij van de stedelijke belasting. En ze mochten een ambacht uitoefenen zonder lid te worden van een gilde. Dezelfde maand gaven de Staten van Holland hun twaalf jaar belastingvrijdom.

Het waren geen anonieme vluchtelingen die erom vroegen. Onder de verzoekers van 1681 waren een zilversmid, Pierre Poulain, een

ivoorbewerker uit Dieppe, Nicolas Barre, en een diamantslijper uit Caen, Jean Quedeville. Ze brachten hun vak mee.

In 1685 herriep Lodewijk XIV het Edict van Nantes. Van de ongeveer 870 protestantse predikanten in Frankrijk vertrok zo'n driekwart. Ongeveer 405 van hen hoopten op een plek in de Republiek.

ZESDUIZEND LEDEN

Hoeveel Hugenoten naar de Republiek kwamen, weet niemand precies. De schattingen lopen ver uiteen. Sommige bronnen spreken van meer dan 75.000 mensen, het Franse Musée protestant houdt 50.000 tot 75.000 aan, een Nederlandse historicus schreef in 1985 over 50.000 tot 60.000. Een recenter onderzoek komt uit op ongeveer 35.000. De filosoof Pierre Bayle noemde de Republiek "la grande arche des réfugiés": de grote ark van de vluchtelingen.

Voor Amsterdam zijn er harde cijfers. Tussen oktober 1681 en 1691 werden 2.243 vluchtelingen ingeschreven op een speciale lijst, de Fransche cedula. Dat waren vooral gezinshoofden die zich wilden vestigen. Het totale aantal Franse vluchtelingen in de stad wordt geschat op ongeveer twaalfduizend mannen, vrouwen en kinderen.

Het duidelijkst zie je de stroom in de kerk. In de jaren 1681 tot 1685 telde de Waalse gemeente gemiddeld zo'n 3.480 leden. In de jaren 1686 tot 1690 waren het er meer dan zesduizend. De gemeente verdubbelde bijna in vijf jaar.

Wat deed de kerk met al die mensen? Ze sprak namens hen met de magistraat. Ze zamelde geld in voor wie niets had. Ze zocht gebouwen en woningen. Ze gaf nieuwkomers een plek om bij te horen, in hun eigen taal. Ook de predikanten zelf hadden hulp nodig. In januari 1686 trokken de Staten van Holland 25.000 gulden per jaar uit voor ongeveer zeventig gevluchte predikanten. Halverwege dat

jaar meldde de Waalse synode dat er nog 102 anderen leefden in “groote armoede ende nootdruft”.

De hulp had een keerzijde. Wie zorg wilde voor zieken of ouderen, moest lid zijn van de gemeente en zich goed gedragen. De kerkenraad hield toezicht en sprak tucht uit. Wie zich daar niet aan hield, kon op de hulp van de diaconie niet rekenen.

EEN KOOPMAN UIT DIEPPE

Uit al die getallen stapt af en toe een mens naar voren. Josias Duhamel was koopman in Dieppe, een havenstad aan de Normandische kust. In 1689 vluchtte hij. Op 4 juli van dat jaar kwam hij in Amsterdam aan. Hij werd lid van de Waalse kerk en huurde een huis aan de Prinsengracht. Op 13 juni 1690 kreeg hij kosteloos het poorterschap.

Meer weten we niet van hem. Toch zegt zijn korte spoor in de archieven veel. Binnen een jaar was een vluchteling burger van de stad, met een huis aan de Prinsengracht. En een van zijn eerste stappen was de Waalse kerk.

TUSSEN DE WIJNVATEN

Een ander spoor loopt tot in onze tijd. Lucas Bouyssavy werd in 1660 geboren in Bergerac, in de Dordogne. In 1688 verliet hij Frankrijk. Rond 1691 vestigde hij zich in Amsterdam en ging hij zich Boissivain noemen.

In de familie wordt verteld hoe hij reisde. Hij zou dagenlang zonder eten verstoppt hebben gezeten tussen de wijnvaten op een schip naar Amsterdam, en ziek en zonder geld zijn aangekomen. Over zijn vrouw Marthe Roux gaat een verhaal dat ze in een hooimand over de grens werd gesmokkeld. De familie zelf schrijft erbij dat dit vaak verteld is, en de schrijver van die familiegeschiedenis claimt

geen historische nauwkeurigheid. Ik breng het dus als wat het is: een familieverhaal.

Wat in de kerkboeken staat, is nuchterder. Lucas verdiende zijn brood met les in tekenen en Frans en met boekhouden voor kooplieden. In oktober 1702 werd zijn zoon Jérémie gedoopt in de Waalse Kerk. Lucas stierf jong, op zijn vierenveertigste. Volgens het familiearchief werden Jérémie en zijn vrouw in 1753 gekozen tot vader en moeder van het Hospice Wallon aan de Vijzelgracht. De zoon van een vluchteling zorgde zo zelf voor de wezen en ouderen van de gemeente.

De familie Boissevain groeide uit tot een bekende Amsterdamse familie. In de negentiende eeuw was Charles Boissevain redacteur van een Amsterdamse krant. Naast de Boissevains noemt het Amsterdam Museum de families Huet en Luzac als kinderen van deze tweede refuge.

ZIJDE, ZILVER EN EEN DICHT DEUR

Wat brachten de Hugenenoten de stad? Van de ingeschreven vluchtelingen in Amsterdam was koopman het vaakst genoemde beroep. Daarna volgden zijdewerker, kleermaker, chirurgijn, goud- en zilver-smid, zeeman, predikant, hoedenmaker, schoenmaker en horlogemaker. Ze kwamen uit Rouen, Parijs, Sedan, La Rochelle en andere steden. Er waren veel makers van luxe spullen bij, iets wat goed paste bij de rijkdom van Amsterdam.

Op veel plaatsen in de Republiek kwamen er werkplaatsen voor zijde en wol bij, soms met geld van de stad. Er kwamen spiegels, waaiers, juwelen en hoeden. Rijke kooplieden brachten kapitaal mee. Historicus Willem van Bennekom, die de geschiedenis van de Amsterdamse Waalse kerk schreef, ziet hun spoor in de bouwkunst van de stad en in de opkomst van Amsterdam als stad van boeken.

Er is ook een nuchtere stem. Het Franse Musée protestant noemt de economische bijdrage op lange termijn klein.

Niet iedereen was blij met de nieuwkomers. Winkeliers klaagden over Fransen die zonder vergunning handel dreven. De gilden protesteerden tegen vakmensen die hun regels niet hoefden te volgen. Hoe meer arme vluchtelingen er kwamen, hoe minder warm het welkom werd. Vanaf 1690 voerden Amsterdam en andere steden een strenger beleid, en de maatregel van 1681 werd ingetrokken. In 1695 hield de stad nog een loterij voor de armste vluchtelingen, en ook de Verenigde Oost-Indische Compagnie gaf geld.

Herken je dat patroon? Eerst een open deur, dan een stad die bang wordt voor de kosten. Het is ruim driehonderd jaar oud.

EEN KERK VOOR DE ELITE

In de achttiende eeuw veranderde de gemeente langzaam. Al vroeg in die eeuw spraken de gewone mensen in de gemeente geen Frans meer. Het Frans bleef wel de taal van geleerden en deftige kringen. Van Bennekom vat het samen in één zin: toen werd de Waalse Kerk “een kerk voor de elite”. Het was een behoudende gemeente, trouw aan het huis van Oranje.

Er waren ook spanningen. Rond het midden van die eeuw schoot een Franse bakkersknecht tijdens een dienst op een predikant. De predikant overleefde het. Het jaartal verschilt per bron, 1754 of 1755, en waarom het gebeurde, vertellen de bronnen die ik zag niet.

Aan de Vijzelgracht ging het werk door. In 1771 vierde het huis zijn honderdjarig bestaan. Predikant Jacques Jean Desmazures hield de feestpreek, in het Frans. Jacobus Buys schilderde voor het jubileum de regenten en de regentessen. In 1741 had Agneta de Ruïsscher-de le Becq de diaconie als erfgenaam in haar testament gezet. Met haar

geld zou ruim tweehonderd jaar later nog een nieuw tehuis worden gebouwd.

Ik vind dat een van de mooiste dingen aan dit verhaal. Een testament uit 1741 hielp een tehuis bouwen voor ouderen die meer dan twee eeuwen later leefden.

DE LAATSTE WEES

Het aantal Waalse gemeenten in Nederland nam af. Rond 1688 waren het er tientallen, een bron noemt er tweeënzestig. Volgens de kerk zelf kwam dat door inburgering en ontkerkelijkijking. De nakomelingen van de vluchtelingen waren Nederlanders geworden. In de twintigste eeuw werd het Frans voor de meeste leden een steeds grotere drempel. Van Bennekom spreekt over een kudde die bijna onzichtbaar werd.

In 1955 vertrok de laatste wees uit het huis aan de Vijzelgracht. In 1962 woonden er nog achttien bejaarde bewoners. Na discussie in het bestuur werd besloten tot nieuwbouw. Op 15 mei 1968 was er brand op de bovenverdiepingen. Het Hospice Wallon verhuisde naar een nieuw tehuis aan de Veluwelaan, dat later Torendael ging heten. Het geld kwam voor een deel uit het testament van 1741. In 1971 verliet het Hospice definitief het oude huis.

Het gebouw bleef Frans. De Franse staat kocht het en vestigde er het consulaat en, vanaf 18 maart 1971, het Maison Descartes, het Franse culturele instituut. In 2013 besloot Frankrijk het complex te verkopen. Het instituut werd te duur, en het pand stond al jaren aan een bouwput van de Noord-Zuidlijn. Rond 2016 of 2017 vertrokken de Franse diensten. In 2017 werd het verkocht voor ongeveer negen miljoen euro. Daarna wisselde het nog eens van eigenaar.

De schilderijen van de regenten en regentessen gingen in 2017 naar het collectiecentrum van het Amsterdam Museum. Sinds 2020 be-

heert het museum ze in bruikleen. De Stichting Hospice Wallon is er nog steeds de eigenaar van.

De gemeente zelf is klein geworden. Haar diaconie steunt nu vooral organisaties die in de regio Amsterdam en Haarlem mensen in nood helpen. Ze hoort bij de Waalse kerken in Nederland en bij de Protestantse Kerk in Nederland. Een bron telt er in heel Nederland nog elf actieve Waalse gemeenten.

Aan de Vijzelgracht staat het huis van Dortsman er nog, met zijn twee lage vleugels voor de oude vrouwen en de oude mannen. In 2024 liet de nieuwe eigenaar weten dat er noodreparaties kwamen. De plannen spreken over kantoren met een deur die openstaat voor de buurt. Wat het wordt, was in het voorjaar van 2025 nog niet besloten.

Aan het Walenpleintje gaat om de week de deur open voor een Franse dienst. Het orgel van Müller speelt. Op de plaquette in de noordbeuk staat nog steeds dat het hier in 1409 begon.

GA ER ZELF HEEN

De Waalse Kerk staat aan het Walenpleintje 157-159 in Amsterdam, aan het zuidelijke deel van de Oudezijds Achterburgwal, vlak bij de Oude Hoogstraat. Je kunt een Franstalige dienst bijwonen of een concert; de kerk staat bekend om haar akoestiek en het Müller-orgel. Binnen zie je de plaquette uit de kloostertijd en de grafstenen in de vloer. Kijk voor diensten, concerten en toegankelijkheid op de website van De Waalse Kerk.

Het voormalige Walenweeshuis staat aan de Vijzelgracht 2, op de hoek met de Prinsengracht en de Eerste Weteringdwarsstraat. Het is een rijksmonument, maar geen museum: je bekijkt het van buiten. Let op de brede voorgevel van Dortsman en de twee lagere zijvleugels uit 1683 en 1726.

De groepsportretten van de *régence* worden beheerd door het Amsterdam Museum. Of er een te zien is, verschilt per tentoonstelling; kijk daarvoor op de website van het Amsterdam Museum.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): de kapel van het Sint-Paulusbroederklooster, in 1586 aan de Waalse gemeente gegeven; de gemeente sinds 1578; het besluit tot een weeshuis op 16 februari 1631 en de start in de Laurierstraat; de schenking van Louis de Geer; Vondels gedicht; de nieuwbouw aan de Vijzelgracht door Dortsman (1669-1671) met vleugels uit 1683 en 1726; de Amsterdamse voorrechten van 1681 en de intrekking in 1690; de herroeping van het Edict van Nantes in 1685; de groei van de gemeente van ongeveer 3.480 naar ruim 6.000 leden; de beroepen van de vluchtelingen; het vertrek van de laatste wees in 1955; Maison Descartes vanaf 1971; de verkoop door Frankrijk en de slechte staat van het pand in 2024.

Alleen uit overlevering of eigen getuigenis: de vlucht van Lucas Bouyssavy tussen de wijnvaten en de smokkel van Marthe Roux in een hooimand (familieverhaal Boissevain); de benoeming van Jérémie Boissevain tot vader van het Hospice in 1753 komt uit het familiearchief en is niet onafhankelijk gecontroleerd.

Onbevestigd: het aantal Hugenoten in de Republiek (schattingen van 35.000 tot ruim 75.000); het jaar waarin de Franse staat het pand kocht (1968 of 1971) en waarin de Franse diensten vertrokken (2016 of 2017); het jaar van het schot in de kerk (1754 of 1755); wat er in 2026 met het pand gebeurt.

Duiding: hoe groot de blijvende economische bijdrage van de Hugenoten was, is onder historici omstreden. Van Bennekom ziet grote

invloed op bouwkunst en boekhandel, het Musée protestant noemt de economische bijdrage op lange termijn klein.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. W. van Bennekom en N. Middelkoop, *Doorgegeven zorg. De schilderijen van Stichting Hospice Wallon*, Amsterdam Museum 2021
2. De Waalse Kerk, geschiedenis
3. De Waalse Kerk, cultes
4. De Waalse Kerk, diaconie
5. De Waalse Kerk, website
6. Rijksmonumentenregister, monument 6181, Vijzelgracht 2
7. Rijksmonumentenregister, monument 49, Walenpleintje 157
8. C. Cruson, in *De Gids* 148 (1985), via DBNL
9. D. van der Linden, "Predikanten in ballingschap", *De Zeventiende Eeuw* 27 (2011)
10. O. Praamstra, recensie van W. van Bennekom, *Mes frères! De Waalse Kerk in Amsterdam*, BMGN 133 (2018)
11. Musée protestant, The Huguenot Refuge
12. Mijnstambomen, De Waalse kerk in Amsterdam
13. Archief Boissevain, Lucas Bouyssavy
14. Wikipedia, Boissevain family
15. Wikipedia, Walloon Church, Amsterdam
16. NH Nieuws, 19 oktober 2024
17. Rodi, 16 maart 2025
18. BarentsKrans, 17 januari 2024
19. Welingelichte Kringen, 17 maart 2013
20. I amsterdam, De Waalse Kerk

Monnickendam: de kleine gemeente die een land wilde leren lezen

Wie de Grote of Sint-Nicolaaskerk in Monnickendam binnengaat, loopt over graven. De vloer ligt vol oude grafstenen. Er staat een preekstoel uit 1695 en een orgel dat Gerstenhauer er in 1781 bouwde. Tussen al dat oude hout en steen hangt een gedenksteen uit 1807, van marmer. Het is gemaakt door beeldhouwer Sigault, die in Amsterdam werkte, naar een ontwerp van Jacques Kuyper. Het is opgedragen aan Jan Nieuwenhuysen.

Vreemd, als je erover nadenkt. Nieuwenhuysen was geen predikant van deze kerk. Die was in zijn tijd van de hervormden, de officiële kerk van de Republiek. Hij was de voorganger van een kleine doopsgezinde gemeente in dezelfde stad, een groep die eeuwenlang aan de rand had gestaan. Na zijn dood kreeg hij een monument in de grootste kerk van de stad.

Om dat te begrijpen moet je terug naar 1784. In dat jaar begon in Waterland, vanuit Monnickendam en het buurstadje Edam, een vereniging die het onderwijs in Nederland zou veranderen. Ze droeg de naam Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Al snel heette ze kortweg Het Nut.

TWEE DERDE VAN DE STAD

De doopsgezinden van Monnickendam hadden een lange geschiedenis achter zich toen Nieuwenhuysen er kwam. Doopsgezinden, ook wel mennisten of mennonieten genoemd, doopten geen baby's. Ze doopten volwassenen die zelf voor het geloof kozen. In de zestiende eeuw was dat genoeg om op de brandstapel te komen.

Monnickendam lag midden in die vervolging. Op 20 november 1527 werd Wendelmoet Claes uit Monnickendam in Den Haag verbrand. Strikt genomen was zij geen doperse, maar een zogenaamde sacramentist: ze geloofde niet dat het brood in de mis het lichaam van Christus werd. Ze kreeg later wel een plaats in de doopsgezinde martelaarsboeken. In 1534 schreef de pastoor van de stad dat ongeveer twee derde van zijn stadgenoten besmet was met de doperse leer. Een jaar later begon in Noord-Holland een vervolging, met Monnickendam als middelpunt. Veel mensen doken onder of vluchtten naar Amsterdam. In 1539 werd Arent Jacobsz gedood, samen met zijn vrouw en zijn zoon.

Dat staat in de internationale doopsgezinde encyclopedie GAMEO, die ik voor dit hoofdstuk raadpleegde. Het zijn korte regels. Achter elke regel zit een gezin.

De gemeente overleefde. Tussen 1563 en 1565 doopte de rondreizende oudste Leenaert Bouwens er tweeënzestig mensen. Na 1600 gingen de twee doopsgezinde groepen in de stad, de Friezen en de Waterlanders, samen. In 1675 telde de gemeente ongeveer honderdvijftig leden.

GELD VOOR BROEDERS DIE ZE NOOIT ZAGEN

Wie waren die leden? Hun namen heb ik in de bronnen die ik kon openen niet gevonden. Wel weten we iets over wat ze deden. Tussen 1672 en 1736 gaf deze kleine gemeente ruim aan collectes voor ver-

volgde doopsgezinden ver weg: in Zwitserland, in de Palts, in Gulik, in Pruisen en in Litouwen. Ze deed dat terwijl het in de stad slechter ging. Monnickendam leefde van de scheepvaart op de Oostzee, en de oorlogen van die tijd sloegen die handel stuk. Het ledental liep terug.

Zo zag deze gemeente eruit: klein, niet rijk, en gewend om voor anderen te zorgen. Pas in 1735 beriep ze voor het eerst een vaste predikant.

Wat mij raakt aan die collectes: waarschijnlijk heeft bijna niemand in Monnickendam die geloofsgenoten in Litouwen ooit ontmoet. Ze gaven toch. Die gewoonte, geven aan mensen ver buiten je eigen stad, zie ik terug in wat er in 1784 begon.

EEN BOEKVERKOPER UIT HAARLEM

Jan Nieuwenhuyzen werd in 1724 in Haarlem geboren. De meeste bronnen noemen 1 september, één biografie 4 september. Hij leerde het vak van boekverkoper en kwam in 1743 in het Haarlemse gilde. Hij was ook drukker. In 1751 trouwde hij met de dichteres Gezina Wijnalda, in sommige bronnen Geesje genoemd. In 1756 drukte hij haar bundel, met de lange titel *Verzaameling van Zeede- en Stichtelijke Haarlemmerhout en Tuin gezangen*.

Daarna koos hij een ander leven. Nieuwenhuyzen studeerde aan het doopsgezinde seminarium in Amsterdam, de opleiding voor predikanten. In 1758 verkocht hij zijn drukkerij. Hij werd predikant in Middelharnis, daarna in Aardenburg in Zeeuws-Vlaanderen. Over het jaar waarin hij naar Aardenburg ging, zijn de bronnen het niet eens: 1759 of 1763. In 1771 kwam hij naar Monnickendam. Hij zou er blijven tot zijn dood, vijfendertig jaar lang.

Een boekverkoper die dominee wordt: dat zie je terug in wat volgde. Nieuwenhuyzen kende het maken en verkopen van boeken van bin-

nenuit. Een negentiende-eeuws biografisch woordenboek noemde hem later “een prediker der Christelijke deugd”. Dat woord, deugd, komt terug in de boekjes die zijn zoon later schreef.

DE ZOON DIE ARTS WERD

Jan en Geesje kregen drie kinderen. Een van hen was Martinus, geboren op 9 december 1759 in Middelharnis. Martinus ging naar de Latijnse school in Leiden en leerde daar over geneeskrachtige planten bij apothekers en bij de Leidse hoogleraar Van Royen. Van 1780 tot 1783 studeerde hij in Harderwijk, daarna in Franeker. Hij vestigde zich als geneesheer in Edam, een paar kilometer ten noorden van Monnickendam.

Martinus schreef al jong. In 1782 gaf hij in Leiden een handleiding uit voor de apotheek, in de vorm van vragen en antwoorden. Hij was vierentwintig toen hij met zijn vader een plan maakte.

ZES MANNEN IN DE PATRIOTTENTIJD

Het jaar 1784 viel midden in de patriottentijd. In de Republiek stonden twee kampen tegenover elkaar: de prinsgezinden, die achter stadhouder Willem V stonden, en de patriotten, die meer inspraak wilden voor de burgers. Overal ontstonden genootschappen waar burgers samen lazen, schreven en spraken over vooruitgang. Historici noemen dat de tijd van de Verlichting: het geloof dat kennis mensen beter en gelukkiger kon maken.

In die sfeer richtten zes mannen een nieuwe vereniging op. Twee van hen waren Jan en Martinus Nieuwenhuysen. Wie de andere vier waren, heb ik niet kunnen vinden. Volgens de Engelstalige Wikipedia kwam het idee uit de vriendenkring van Jan in Monnickendam en Edam. De eerste naam was lang: Maatschappij van Konsten en Wetenschappen, tot Nut van 't Algemeen.

Over de precieze datum en plaats lopen de bronnen uiteen. GAMEO noemt 16 november 1784. Een korte biografie van de Doopsgezinde Historische Kring noemt 16 oktober 1784, in Edam. Een ouder biografisch woordenboek schrijft dat Nieuwenhuyzen het Nut in Monnickendam oprichtte. Zeker is dat de eerste zetel in Edam lag, waar Martinus woonde, en dat Martinus de secretaris werd. De Doopsgezinde Historische Kring noemt hem de stuwende kracht.

Een opvallend detail: volgens het biografisch woordenboek van Van der Aa promoveerde Martinus in Franeker in de geneeskunde op 9 december 1784, de dag dat hij vijftientig werd. Het Nut bestond toen al een paar weken.

VOOR IEDEREEN, VAN WELKE RANG OF GODSDIENST

Wat wilde het Nut? In de kern iets eenvoudigs: gewone mensen, ook de armsten, toegang geven tot goede kennis. Dat moest gebeuren via goedkope boekjes in eenvoudige taal, en via beter onderwijs voor kinderen. De vereniging zag dat als de basis voor goede burgers.

Volgens GAMEO stond in het eerste artikel van de statuten dat iedereen lid kon worden, van welke rang of godsdienst ook. Het tweede artikel zei dat het Nut los stond van elke kerkelijke of politieke partij. Voor een vereniging die uit doopsgezinde kring kwam, was dat een bewuste keuze. Doopsgezinden wisten wat het was om buitengesloten te worden. In de Republiek mochten zij, net als katholieken en andere zogenaamde dissenters, geen openbare ambten bekleden. Alleen de hervormde kerk was de publieke kerk.

Historica Annemieke Kolle beschrijft het Nut in haar proefschrift als een vereniging die werd opgericht door merendeels protestantse dissenters, en als vrucht van een tolerantere houding tussen de kerken. In 1785 ging een prijs volgens de Engelstalige Wikipedia naar

een katholiek, Peter Schouten, voor een verhandeling over het bestaan van God. Dat heb ik in geen tweede bron teruggevonden.

Hoe ruim was die ruimte echt? Dezelfde Wikipedia-pagina meldt dat het Nut geen joden toeliet, als lid noch als leerling. Ook dat heb ik niet in een tweede bron kunnen controleren. Als het klopt, botste het met de eigen woorden van de statuten. Het zou niet de enige vereniging uit die tijd zijn waar het ideaal groter was dan de praktijk.

Wat zou jij gedaan hebben, als je in 1784 in een kleine gemeente zat die altijd aan de rand had gestaan? Je eigen kring beschermen, of de deur openzetten voor de hele stad?

EEN BOEKJE MET DEUGDEN

Martinus ging aan het werk met wat hij kon: schrijven. Hij maakte het eerste schoolboekje van het Nut, in eenvoudige taal voor kinderen. Er volgden meer titels: een *Spel- en Leesboekje voor eerstbeginnenden*, een *Schoolboekje van Nederlandsche Deugden* en de *Trap der Jeugd*. Hij schreef ook over leesonderwijs, en samen met zijn zwager Adrianus Loosjes korte levensbeschrijvingen. Zijn *Lettergeschenk voor de Nederlandsche Jeugd* werd in 1825 in Haarlem nog voor de vierde keer gedrukt.

Hij schreef ook voor volwassenen. In 1789 verschenen zijn gedicht *De Mensch* en een treurspel, *Desdemona*, naar Shakespeare. Voor het tijdschrift *De Menschenvriend* schreef hij veel stukken. Een arts die toneel bewerkte en spelboekjes maakte: voor Martinus lagen die dingen kennelijk dicht bij elkaar.

Het Nut schreef prijsvragen uit. In 1789 vroeg het om een korte Nederlandse spraakkunst, een grammatica voor scholen. Taalkundige Jan Noordegraaf haalt de vereniging aan: ze wilde “eene juiste en regelmatige kennis onzer, zoo schoone Moedertaal”. Lambertus van

Bolhuis won de gouden prijs, en zijn boek verscheen in 1793. Later schreef de doopsgezinde predikant Matthijs Siegenbeek in opdracht van het Nut een grammatica. Siegenbeek werd bekend als de man achter de eerste officiële spelling van het Nederlands, in 1804.

Zo liep er een lijn van de kleine doopsgezinde gemeenten in Holland naar de manier waarop Nederlandse kinderen leerden spellen.

RUZIE MET HET STADHUIS VAN EDAM

De patriottentijd bracht ook ellende. Het Edamse stadsbestuur was prinsgezind, en het kwam in conflict met de vereniging. Wat er precies speelde, vertellen de bronnen die ik las niet. Wel het gevolg: het hoofdbestuur verhuisde naar Amsterdam, waar voortaan de algemene vergaderingen werden gehouden. In 1787 vestigde Martinus zich ook in Amsterdam.

In Haarlem trouwde hij in 1789 met Anna Maria Herdingh. Ze kregen twee kinderen. In 1791 opende het Nut in Haarlem zijn eerste bibliotheek. In datzelfde jaar hield de vereniging haar vergadering in de Oude Lutherse Kerk in Amsterdam. Het werk groeide.

Op 23 februari 1793 reisde Martinus naar Haarlem om familie zaken te regelen. De volgende dag kreeg hij hoge koorts. Op 6 maart 1793 stierf hij, drieëndertig jaar oud.

Het Nut hield in maart en april herdenkingsbijeenkomsten in Amsterdam. Zijn weduwe kreeg een gouden medaille, zijn kinderen een zilveren. Gerrit Brender à Brandis hield een lijkrede, die bewaard is gebleven. Het zegt iets over hoe de leden de jonge arts zagen. Hij was de motor geweest.

Jan was op dat moment achtenzestig. Hij had zijn vrouw Geesje in 1787 al verloren. Nu verloor hij ook zijn zoon. Hij bleef preken in Monnickendam.

EEN KWEESCHOOL IN HAARLEM

Na de dood van Martinus ging het Nut door, en het werd groter dan de oprichters hadden kunnen zien. In 1795 richtte het in Haarlem de eerste kweekschool voor onderwijzers van Nederland op, een opleiding voor schoolmeesters. Amsterdam volgde in 1796, Groningen in 1797, daarna Leiden.

In 1795 werd de Republiek de Bataafse Republiek, één staat in plaats van een losse verzameling gewesten. Veel leden van het Nut stonden aan de kant van de patriotten die nu aan de macht kwamen. Voor het eerst kon er één onderwijswet voor het hele land komen. In 1796 publiceerde het Nut zijn *Algemeene denkbeelden over het nationaal onderwijs*. Volgens GAMEO steunde de eerste schoolwet van 1806 sterk op die denkbeelden. Een oud biografisch woordenboek schreef later dat het Nederlandse schoolwezen aan het Nut “oneindige verplichtingen” had.

In februari 1806, het jaar van die schoolwet, stierf Jan Nieuwenhuysen. De bronnen noemen 24 of 25 februari, en Monnickendam of Amsterdam als plaats. Hij was eenentachtig. Op veel plaatsen werden redevoeringen over hem gehouden, zijn portret werd opnieuw uitgegeven en er werd een medaille geslagen. Een jaar later kwam het marmeren gedenkteken in de Grote Kerk.

VAN SPAARBANK TOT VOLKSUNIVERSITEIT

Wat daarna kwam, is zo groot dat het moeilijk te overzien is. Vanuit plaatselijke afdelingen, die departementen heetten, begon het Nut rond 1817 en 1818 de eerste spaarbanken. Mensen met weinig geld konden daar wekelijks een klein bedrag opzijzetten, voor als er werkloosheid of ziekte kwam. Elders ontstonden hulpbanken die zonder onderpand geld leenden aan armen. Er kwamen Nutscholen, Nutsleeszalen, Nutstuinen en een Nutsverzekering. In 1829

groeide uit de beweging de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst.

De cijfers laten zien hoe ver het reikte. Rond 1825 telde het Nut volgens de Engelstalige Wikipedia zo'n twaalfduizend leden in het noorden. In 1927 waren het er volgens GAMEO ongeveer veertigduizend. In 1956 had het Nut 205 openbare bibliotheken, 45 jeugdbibliotheken en 133 spaarbanken. In 1913 stond het aan de wieg van de volksuniversiteit.

Niet iedereen was blij. In Vlaanderen, waar tussen 1815 en 1830 ook afdelingen ontstonden, bestreed de katholieke geestelijkheid het Nut. In Nederland zelf werd in de negentiende eeuw gediscussieerd over de vraag hoe christelijk de vereniging nog was. In 1864 stelde een commissie volgens Kolle vast: "Het Nut moest christelijk blijven." Dat die vraag gesteld moest worden, zegt genoeg. Wie er in dat debat precies tegenover elkaar stonden, laten mijn bronnen grotendeels open. Ik kies daarin geen kant. Het verhaal laat zien hoe moeilijk het is om een school voor iedereen te bouwen.

In 1857 maakte een nieuwe wet de overheid verantwoordelijk voor het onderwijs. De meeste Nutsscholen gingen over naar de gemeenten. Ook de spaarbanken, bibliotheken en verzekeringen kwamen in de twintigste eeuw grotendeels bij de overheid of bij bedrijven terecht. Het Nut had het werk gedaan dat later gewoon werd.

De vereniging bestaat nog. In 1918 stelde het Nut aan de Universiteit van Amsterdam een leerstoel in de opvoedkunde in, en in 1986 kwam er in Utrecht een Nutsleerstoel in de geschiedenis van het onderwijs. Vandaag zijn er ongeveer vijftientig zelfstandige departementen, die lezingen, cursussen en excursies organiseren. In Rotterdam houdt het departement elk jaar de Nutslezing.

EEN KLEINE KERK AAN HET WEEZENLAND

En de doopsgezinde gemeente zelf? Die bleef klein. Na Nieuwenhuyzen kwamen andere voorgangers. Reitze de Vries diende haar meer dan veertig jaar, tot 1858. In 1847 telde de gemeente zestig gedoopte leden. Rond 1870 woonden er achtenzeventig doopsgezinden in de stad. In 1897 waren het er vijftachtig, in 1955 vierenzeventig. In 1935, na bijna twee jaar zonder predikant, besloot de gemeente zich te laten bedienen door de predikant van Edam. De twee stadjes waar het Nut begon, deelden zo uiteindelijk hun dominee.

Volgens GAMEO stond de doopsgezinde kerk in 1957 aan het Weezenland 15. In een rijksbeschrijving van het beschermde stadsgezicht wordt bij het Weezenland een eenvoudig zaalkerkje genoemd. In die kerk werd een koperen lezenaar uit de zeventiende eeuw bewaard, waarschijnlijk uit een eerdere vermaning, zoals doopsgezinden hun kerkgebouw noemden. Of die kerk vandaag nog als kerk in gebruik is, heb ik niet kunnen controleren.

Het is een opvallend verschil. De gemeente bleef bescheiden en bijna onzichtbaar, met een paar tientallen leden. Wat er vanuit die kring begon, raakte schoolkinderen, spaarders en lezers in het hele land, van wie de meesten nooit van Monnickendam gehoord hadden.

HET MARMER IN DE GROTE KERK

Zo kom je weer terug bij dat gedenkteken in de Grote of Sint-Nicolaaskerk. Het gedenkteken voor de doopsgezinde predikant hangt in de kerk van de hervormden, in hetzelfde gebouw als het orgel dat er al stond toen hij het Nut begon. Hoe het monument juist daar terecht kwam, vertellen mijn bronnen niet.

Misschien is dat het eerlijkste beeld van wat Het Nut heeft gedaan. Het maakte een kleine kring zichtbaar in de stad. Het marmer hangt er nog, boven een vloer vol grafstenen, in een stad waar doopsgezinden ooit moesten onderduiken.

GA ER ZELF HEEN

De Grote of Sint-Nicolaaskerk staat aan De Zarken 2 in Monnickendam. Het is een grote hallenkerk met een laatgotische toren uit de zestiende eeuw. Binnen zie je de grafstenenvloer, het koorhek met houtsnijwerk, de preekstoel uit 1695, het orgel uit 1781 en het gedenkteken voor Jan Nieuwenhuyzen uit 1807. Kijk vooraf of en wanneer de kerk open is.

De doopsgezinde kerk stond in 1957 aan het Weezenland 15, in de oude binnenstad. Of het gebouw vandaag te bezoeken is, heb ik niet kunnen nagaan.

In het centrum staat ook de Speeltoren aan het Noordeinde 2, met een beiaard uit 1595-1597. Een paar kilometer noordelijker ligt Edam, waar Martinus woonde en het Nut zijn eerste zetel had. Daar ligt een Nieuwenhuyzenplein, en het landelijk secretariaat van het Nut is sinds 1981 weer in Edam gevestigd. Het portret van Jan Nieuwenhuyzen door Adriaan de Lelie hoort bij de collectie van het Rijksmuseum in Amsterdam.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): Jan Nieuwenhuyzen (1724-1806) was boekverkoper en drukker in Haarlem, studeerde aan het doopsgezinde seminarium en was predikant in Middelharnis, Aardenburg en van 1771 tot 1806 in Monnickendam; hij richtte in 1784 met zijn zoon Martinus (1759-1793), arts in Edam, de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen op; Martinus was

secretaris en schreef schoolboekjes; de zetel lag eerst in Edam en ging later naar Amsterdam; Martinus stierf in 1793; het Nut stichtte in 1795 de eerste kweekschool in Haarlem en was betrokken bij de schoolwet van 1806, spaarbanken, bibliotheken en de volksuniversiteit; in de Grote Kerk van Monnickendam hangt een gedenksteen voor Jan uit 1807; de doopsgezinde gemeente had een vervolgde voorgeschiedenis in de zestiende eeuw en bleef daarna klein.

Alleen uit overlevering of eigen getuigenis: geen van de hoofdpunten berust alleen op eigen getuigenis; wel steunen deze punten op één bron: het verbod op joodse leden en leerlingen; de prijs voor de katholiek Peter Schouten in 1785; de ledentallen van 1825; de collectes voor vervolgde doopsgezinden tussen 1672 en 1736; de precieze statutenartikelen over rang en godsdienst.

Onbevestigd of betwist: de exacte oprichtingsdatum (16 oktober of 16 november 1784) en plaats (Edam of Monnickendam); de namen van de vier andere oprichters; de geboortedag (1 of 4 september 1724) en sterfplaats van Jan; het begin van zijn tijd in Aardenburg (1759 of 1763); wat er precies speelde in het conflict met het Edamse stadsbestuur; de huidige staat van de doopsgezinde kerk aan het Weezenland.

Duiding: dat de doopsgezinde ervaring van uitsluiting en onderlinge zorg meespeelde in de keuze voor een vereniging die openstond voor iedereen, is een uitleg op basis van Kolle en de gemeentegeschiedenis, geen uitspraak van de oprichters zelf.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Rijksmonumentenregister, Grote of Sint Nicolaaskerk Monnickendam (30026)
2. GAMEO, Monnikendam (Noord-Holland, Netherlands)
3. GAMEO, Maatschappij tot Nut van 't Algemeen

4. Doopsgezinde Historische Kring, Jan Nieuwenhuyzen
5. Van der Aa, Biographisch woordenboek, Jan Nieuwenhuyzen (DBNL)
6. Van der Aa, Biographisch woordenboek, Martinus Nieuwenhuyzen (DBNL)
7. Biografisch woordenboek, Jan Nieuwenhuyzen (DBNL)
8. Van der Aa, Biographisch woordenboek, Charles Sigault (DBNL)
9. Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten, Monnickendam (DBNL)
10. J. Noordegraaf, De 'Maatschappij' en haar grammatici, De Nieuwe Taalgids 68 (DBNL)
11. A. Kolle, Tussen gereformeerde orde en christelijke deugdzzaamheid (Universiteit Leiden)
12. Wikipedia, Maatschappij tot Nut van 't Algemeen
13. Wikipedia (Engels), Maatschappij tot Nut van 't Algemeen
14. Wikipedia (Engels), Jan Nieuwenhuyzen
15. Rijksmuseum, Portret van Jan Nieuwenhuyzen door Adriaan de Lelie
16. Waterlands Archief, informatie over de DTB's
17. Rijksdienst, toelichting beschermd stadsgezicht Monnickendam
18. Aardrijkskundig woordenboek, Monnikendam (Teylers Museum)
19. Rijksmonumentenregister, Speeltoren Monnickendam (30007)
20. Recensie van 125 jaar Woerden, BMGN
21. Histovisie, F.W. Schmidt over het Nut

Enschede: de parochie waar de werklieden zelf gingen vergaderen

Midden op de Oude Markt in Enschede staat de Grote Kerk, een oude kerk van zandsteen met een spitse toren. Ze is protestants. Aan de noordoostkant van het plein staat een gebouw met een theater en filmzalen. Het heet Concordia. Naast de ingang zit een steen met de naam Ariëns. Schuin ertegenover staat het Brandmonument uit 1912, dat de stadsbrand van 1862 herdenkt. En op nummer 1 staat een katholieke kerk met twee koperen koepels, de Sint-Jacobuskerk.

Aan de gevels rond het plein zie je weinig meer van de fabrieksstad die Enschede ooit was. Hier begon iets wat tot ver in de twintigste eeuw door heel Nederland voelbaar bleef.

Op zondag 24 november 1889 kwamen katholieke arbeiders bijeen in een lokaal van de lagere school aan de Markt. Ze richtten er een vereniging op, de R.K. Werkliedenvereniging. Het was de eerste in haar soort in Nederland. Op die plek zou later Concordia verrijzen.

EEN STAD DIE NA DE BRAND OPNIEUW BEGON

Enschede was in de negentiende eeuw een textielstad. Al in de achttiende eeuw weefden de mensen er bombazijn, een stevige stof. Na 1830, toen België zich had afgescheiden, wees de regering Twente aan als gebied waar de katoenindustrie moest groeien. De fabrieken kwamen, en met de fabrieken de arbeiders.

In 1862 brandde een groot deel van de stad af. De Grote Kerk op de Oude Markt werd zwaar beschadigd en daarna hersteld. Deze kerk had in de middeleeuwen Sint Jacobus de Meerdere als beschermheilige gehad, een van de twaalf apostelen. Na de Reformatie was ze in protestantse handen gekomen. De katholieken hadden vlakbij hun eigen kerk, uit 1841. Ook die ging in 1862 in vlammen op. Een jaar later stond er een nieuwe, een neogotische kerk met spitsbogen naar het ontwerp van architect Van den Brink. Ze was gewijd aan dezelfde Jacobus.

Twee kerken met dezelfde heilige, aan hetzelfde plein. De ene protestants, de andere katholiek. Die kaart bepaalde het leven in de stad. Je ging naar je eigen kerk, je eigen school, en later ook naar je eigen vereniging.

"LANGZAME KINDERMOORD"

Hoe zwaar was het leven in de fabriek? De bronnen die ik vond, beschrijven het in grote lijnen. De lonen waren te laag. Gezinnen waren groot en woonden in veel te kleine huizen. Wie werkloos werd, kwam in diepe armoede terecht. Veel arbeiders dronken, en sommigen raakten verslaafd aan jenever. In de stad lagen beruchte krotwijken, buurten met slechte en overvolle huizen. Precieze werktijden of aantallen werkende kinderen voor Enschede heb ik niet in een betrouwbare bron gevonden. Ik noem ze daarom niet.

Wel weten we wat er in Den Haag over gezegd werd. In 1874 was de Kinderwet van Van Houten aangenomen, die kinderarbeid in fabrieken aan banden moest leggen. In 1886 en 1887 hield de Tweede Kamer een groot onderzoek naar de toestand in fabrieken en werkplaatsen. Daar kwamen kinderarbeid, lange werkdagen en slechte omstandigheden aan het licht. Een nieuwe wet volgde, die de arbeid van kinderen en vrouwen beperkte en een Arbeidsinspectie in het leven riep.

In Twente zelf groeide het verzet. In 1885 kreeg Enschede een afdeling van de Sociaal-Democratische Bond. In 1888 legden arbeiders in Almelo het werk neer, onder leiding van de socialist Gerrit Bennink. In maart 1889 nam Bennink een dertienjarig fabrieksmeisje mee naar Den Haag. Hij wilde laten zien wat hij de “langzame kindermoord” in Twente noemde.

EEN KAPELAAN UIT ROME

In oktober 1886 kwam er een jonge priester naar de parochie Sint Jacobus de Meerdere. Hij heette Alphons Ariëns, was zesentwintig en kwam net terug van zijn studie in Rome. Aartsbisschop Snickers van Utrecht had hem benoemd tot kapelaan. Een kapelaan is een hulppriester in een parochie: hij werkt onder de pastoor, de vaste geestelijke leider, en doet veel van het gewone werk. Hij geeft catechese, bezoekt zieken, hoort de biecht.

Ariëns deed meer. Volgens wat het aartsbisdom later over hem schreef, ging hij bij de mensen thuis langs, bezocht hij ze op hun werk en zocht hij ze op in de kroeg. Hij vroeg naar hun werk en hun omstandigheden en maakte aantekeningen. Hij leerde arbeiders lezen en schrijven. Die verhalen komen uit herdenkingsartikelen van zijn eigen kerk. Andere bronnen bevestigen dat hij diep betrokken raakte bij wat hij in de stad zag.

Zijn biografie L.J. Rogier, die in 1979 het lemma over hem schreef in het Biografisch Woordenboek van Nederland, ziet een ontwikkeling. Ariëns begon zijn werk als bescherming tegen het socialisme. Hij wilde voorkomen dat katholieke arbeiders hun geloof achter zich lieten. Gaandeweg werd het een strijd voor de rechten van de arbeiders zelf.

Die twee drijfveren lopen door dit hele verhaal heen. Het is goed ze allebei te zien.

ZONDAG 24 NOVEMBER 1889

De vereniging die in november 1889 in het schoollokaal aan de Markt werd opgericht, had een eenvoudig doel. Volgens een beschrijving van de gemeente Enschede wilde ze het drankmisbruik onder arbeiders terugdringen. Dat deed ze door hun iets anders te bieden dan de kroeg: een plek om samen te komen, te leren en te ontspannen. Ariëns gaf er later cursussen, zodat arbeiders zich konden ontwikkelen.

Wie er die zondag aanwezig waren, hoeveel mannen er kwamen en wat er gezegd werd, heb ik niet kunnen vinden. In een stuk uit 1890 in zijn archief wordt Ariëns adviseur en directeur van de vereniging genoemd. De kapelaan stond erachter, maar het was een vereniging van werklieden.

Daar zat voor Ariëns de kern. In Amsterdam bestond een katholieke Volksbond, opgezet door Passtoors, waarin werkgevers mee de leiding hadden. Die Volksbond werd beschermd door de behoudende bisschop Bottemanne. Ariëns wilde dat model niet. Hij vond, zo schrijft Rogier, dat de arbeiders zelf de leiding moesten hebben. Met dat idee ging hij verder dan veel collega's.

Het is een kleine gebeurtenis om een hoofdstuk mee te beginnen: een vereniging in een schoollokaal. Uit dat lokaal zou een beweging groeien die over het hele land ging.

VIERTUIZEND MENSEN OP STRAAT

Een half jaar later kwam de eerste beproeving. In 1890 brak er een staking uit bij Ter Kuile & Morsman, een van de textielfabrieken in Enschede. Volgens een folder van de Stichting Vakbondshistorie stonden er ongeveer vierduizend arbeiders op straat, en werd het leger ingezet. Ariëns ging tussen de partijen in staan en wist de situatie met zijn gezag te bezweren. Dat aantal en de inzet van het leger heb ik in die ene bron gevonden. Andere bronnen spreken van een stakingsgolf en van de bemiddeling van Ariëns, zonder getallen.

In zijn archief ligt een ontwerp van een verzoekschrift, een brief die Ariëns aan de fabrikanten wilde sturen. Hij vroeg hun daarin om arbeiders na een staking weer in dienst te nemen. De datum op dat stuk is onzeker. Het laat wel zien waar hij stond: hij pleitte bij de werkgevers voor de mensen die hun baan kwijt waren.

De staking werd verloren.

“STAKINGSBREKER”

Hoe je naar die dagen kijkt, hangt af van waar je stond. Voor veel katholieken was Ariëns de man die een bloedbad had voorkomen. Voor de socialisten lag het anders. Zij noemden hem een stakingsbreker.

Op 15 mei 1890 schreef het socialistische blad Recht voor Allen dat de geestelijkheid net zolang had gestookt tot de eenheid onder de arbeiders gebroken was. Volgens historicus Egon Wevers, die het socialisme in Twente onderzocht, had Ariëns het na deze staking

bij de socialisten voorgoed verspeeld. Wat hij daarna voor arbeiders deed, werd door hen afgewezen.

Ik ga hier geen kant kiezen. Een priester die tussen soldaten en starters in gaat staan, kan levens redden. Hij kan ook, bedoeld of onbedoeld, een staking breken. Allebei kan waar zijn op dezelfde dag. Wat wel vaststaat: na 1890 liepen de wegen van katholieke en socialistische arbeiders in Twente steeds verder uiteen. Elk kreeg zijn eigen bond, zijn eigen blad en zijn eigen gebouw.

De socialisten bleven de concurrentie voelen. In 1899 waarschuwde hun Twentse weekblad Recht door Zee dat verdeeldheid onder de arbeiders alleen de confessionele arbeidersbeweging of de fabrikanten zou helpen. Hetzelfde blad schreef dat socialisten niets tegen het christendom als leer hadden. Hun bezwaar ging over wat de kerk in de praktijk deed. Zo probeerden ze ook gelovige arbeiders voor zich te winnen. Uit die waarschuwing blijkt dat de christelijke arbeidersverenigingen in Twente toen meetelden.

EEN BOND, EEN KRANT EN EEN HARMONIE

Op 1 maart 1891 werd de R.K. Twentsche Fabrieksarbeidersbond opgericht, op initiatief van Ariëns. Waar de werkliedenvereniging een plaatselijke club was, wilde de bond arbeiders in heel Twente verenigen. In datzelfde jaar verscheen in Rome Rerum novarum, een rondschrijven van paus Leo XIII over de arbeidersvraag. Volgens het aartsbisdom betaalde Ariëns zelf voor de vertaling en liet hij die verspreiden onder de textielarbeiders in Enschede en Twente.

In 1891 kreeg de werkliedenvereniging haar eerste eigen gebouw, Tivoli, aan de Oldenzaalsestraat. Architect Jos Cuypers ontwierp het. Het lag alleen te ver van het centrum, en later zocht de vereniging een plek dichterbij de Oude Markt.

In 1893 richtte Ariëns een weekblad op, De Katholieke Werkman. Hij wilde arbeiders leren schrijven en zo leiders vormen uit hun eigen kring. Datzelfde jaar ontstond de Leo Harmonie, een muziekvereniging voor arbeiders. Ze leeft voort in de Stadsharmonie Enschede, die in 2024 nog een aubade speelde bij zijn standbeeld.

Rond de vereniging groeiden ook spaar- en ziekenfondsen en coöperaties voor woningbouw. Rogier schrijft dat Ariëns het initiatief nam tot de bouw van arbeiderswoningen. Die hielpen de krotwijken van Enschede te laten verdwijnen.

Je ziet het patroon. Waar de fabriek ophield, begon de parochie: met een gebouw, een krant, een fonds voor ziekte, een huis, muziek.

DE JENEVERFLES

Ariëns zocht de arbeiders ook op in de kroeg, en drank was een van de grote zorgen in zijn parochie. In een folder van de Stichting Vakbondshistorie staat een uitspraak van hem: het gaf niets “als wij de jeneverfles niet stuk sloegen.”

In 1895 begon in Enschede een katholieke beweging tegen drankmisbruik. Volgens dezelfde folder ging het zo: bij zijn priesterjubiläum boden drie arbeiders hem als geschenk aan dat ze voortaan geen druppel meer zouden drinken. Uit dat begin groeide het Kruisverbond, een vereniging van geheelonthouders. Er kwamen afdelingen voor vrouwen en voor gezinnen bij. Het verhaal van de drie arbeiders heb ik in één bron gevonden. Het jaartal 1895 en de oprichting zelf staan ook bij Rogier en in een artikel van de Radboud Universiteit.

De beweging verspreidde zich over het land en ging later verder als Sobriëtas. Volgens de Radboud Universiteit had ze in 1921 ruim honderdzeventigduizend leden.

Hoe meet je wat zoiets betekent voor een gezin? Cijfers over minder honger of minder ruzie bestaan niet. Je weet alleen dat meer dan honderdzeventigduizend mensen een belofte deden.

TE ROOD VOOR DE FABRIKANTEN

Niet iedereen in de parochie was blij met de kapelaan. Rogier schrijft dat veel notabele katholieken, vooral fabrikanten en middenstanders, zijn optreden afkeurden. Een deel van zijn collega-priesters dacht er net zo over. Ze vonden hem te “rood”, te veel een man van de arbeiders. Aartsbisschop Snickers steunde hem wel, met begrip en aanmoediging.

Ariëns gaf veel. Volgens een herdenkingsartikel van het aartsbisdom ging hij zo ver in zijn hulp aan arme arbeiders dat hij grote schulden kreeg. Om ze te betalen verkocht hij de kelk die hij van zijn familie bij zijn priesterwijding had gekregen. Dat verhaal heb ik alleen in die ene bron gevonden.

Er waren ook mislukkingen. Met ongeveer veertig arbeiders die volgens Rogier onterecht waren ontslagen, begon Ariëns in Haaksbergen een eigen textielfabriek, De Eendracht. Het was een coöperatie. De fabriek bestond van 1894 tot 1901 en ging ten onder aan haar schulden.

En de protestanten? Enschede was geen katholieke stad alleen. De oudste kerk op de markt was protestants. Ariëns zocht over die grens heen samenwerking. In 1895 ontstond op zijn initiatief Unitas, een bond waarin katholieke en protestantse arbeidersverenigingen samenwerkten. Rogier schrijft dat hij streefde naar vreedzame samenwerking met niet-katholieken. Over het werk van protestantse arbeidersverenigingen in Enschede zelf heb ik voor dit hoofdstuk te weinig betrouwbare bronnen gevonden. Dat deel van het verhaal verdient een eigen onderzoek.

EEN AFGELEGEN GELDERS DORP

In 1901 werd Ariëns benoemd tot pastoor van Steenderen, een dorp in de Achterhoek. Hij was eenenveertig en had vijftien jaar in Enschede gewerkt. De parochie hield een afscheidshuldiging, waar stukken van in zijn archief bewaard zijn.

Waarom hij wegging, staat nergens zwart op wit. Volgens een kroniek in de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren zagen velen de overplaatsing als een poging om de arbeidersbeweging aan zijn invloed te onttrekken. Of dat de bedoeling van de bisschop was, weet ik niet. Het blijft een vermoeden van tijdgenoten.

De beweging bleef in Enschede. In 1902 kreeg de werkliedenvereniging een gebouw aan de Oude Markt, ontworpen door A.L. Clemens, op de plek waar alles begonnen was. Op kerstavond 1909 brandde het af. De Sint-Jacobusparochie gaf opdracht voor een nieuw gebouw, naar een ontwerp van de Amsterdamse architect Jacques van Straaten. In 1911 ging het open. Het heette Concordia, eendracht.

EEN STEEN NAAST DE INGANG

Wat is er van al dit werk gebleven, buiten de kerk? Uit de plaatselijke verenigingen groeide het landelijke Rooms-Katholiek Werkliedenverbond van 1925. Daaruit kwam de Katholieke Arbeidersbeweging voort, de KAB, en later het Nederlands Katholiek Vakverbond. Rogier noemt de vereniging van november 1889 het begin van die latere organisaties.

Ariëns stierf op 7 augustus 1928. Hij werd begraven in Maarssen, waar hij van 1908 tot 1926 pastoor was geweest. Een paar weken later richtten vooraanstaande katholieken een comité op om hem te eren. Op 16 juni 1934 werd in Enschede een bronzen beeld van hem onthuld, ongeveer drie meter hoog, gemaakt door beeldhou-

wer Hein Maessen in het atelier van August Falise. In 1954 kwam er in de stad een Ariënsgedachteniskerk, aan de Hogelandsingel.

In de parochie zelf is hij niet vergeten. In 2015 kreeg de parochie Sint Jacobus de Meerdere een beeld van hem geschonken, dat een plek kreeg in de Maria-Ariënskapel. Op 16 juni 2024, negentig jaar na de onthulling van het standbeeld, speelde de Stadsharmonie een aubade bij het beeld. 's Middags hield het Ariëns-Comité een symposium in De Museumfabriek in Enschede, waar ook de mislukte fabriek De Eendracht ter sprake kwam.

Concordia bleef ongeveer veertig jaar een gemeenschapshuis. In de jaren vijftig raakte het in onbruik. In 1962 kocht de gemeente het gebouw, en in 1977 kwam er een filmzaal. Nu draaien er films en spelen er voorstellingen.

De oude Sint-Jacobuskerk van 1863 was in de jaren twintig versleten. In 1932 werd de eerste steen gelegd voor de kerk die er nu staat, en op 29 juni 1933 werd ze ingewijd. In die kerk wordt zijn zilveren adviseursketen bewaard.

Zijn lijfspreuk wordt nog altijd aangehaald: “Als de Christus maar gepredikt wordt.” De woorden lijken op wat Paulus aan de gemeente in Filippi schreef, dat *Christus op allerlei wijze verkondigd* wordt (Filippenzen 1:18). Ariëns deed het met een krant, een harmonie en een schoollokaal vol werklieden.

Als je vandaag over de Oude Markt loopt, kom je langs de twee kerken van Jacobus, de protestantse in het midden en de katholieke met de koepels aan de rand. Daartussen staat Concordia, met de steen naast de deur. De mensen die er nu naar binnen gaan, komen voor een film. In 1889 zochten werklieden op die plek een ander onderdak dan de kroeg.

GA ER ZELF HEEN

De Oude Markt ligt in het centrum van Enschede. Midden op het plein staat de Grote Kerk, de middeleeuwse kerk die nu protestants is. De Sint-Jacobuskerk staat aan de Oude Markt 1, een rijksmonument met twee koperen koepels. Kijk voor vieringen en openstelling op de website van de parochie Sint Jacobus de Meerdere.

Concordia staat aan de Oude Markt 15, aan de noordoostkant van het plein. Naast de ingang zit de steen met de naam van Ariëns. Het gebouw is nu een film- en theaterhuis met horeca. Kijk voor openingstijden op de website van Concordia. Schuin tegenover Concordia staat het Brandmonument uit 1912.

Het bronzen standbeeld van Ariëns uit 1934 staat in Enschede, maar de precieze plek heb ik niet uit een betrouwbare bron kunnen halen. Vraag het in de stad na als je het wilt zien.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): Ariëns werd in oktober 1886 kapelaan in de parochie Sint Jacobus de Meerdere in Enschede; de R.K. Werkliedenvereniging werd in november 1889 opgericht (24 november, in een schoollokaal aan de Markt); Ariëns bemiddelde in de stakingsgolf van 1890 en werd daarna door socialisten fel bekritiseerd; de R.K. Twentsche Fabrieksarbeidersbond werd in 1891 opgericht; De Katholieke Werkman (1893); de drankbestrijding vanaf 1895; Unitas als samenwerking met protestantse verenigingen; de fabriek De Eendracht (1894 tot 1901); kritiek van fabrikanten en collega's dat hij te "rood" was; vertrek naar Steenderen in 1901; de bouw van Concordia (1910 tot 1911) in opdracht van de parochie; de nieuwe Sint-Jacobuskerk (1932 tot 1933); het standbeeld van 1934.

Alleen uit overlevering of eigen getuigenis: de huisbezoeken en kroegbezoeken van Ariëns en het verspreiden van *Rerum novarum* (herdenkingsliteratuur van het aartsbisdom); de verkoop van zijn kelk om schulden te betalen (één bron); de drie arbeiders die bij zijn priesterjubileum geheelonthouding beloofden (één bron); zijn uitspraak over de jeneverfles.

Onbevestigd: het aantal van ongeveer vierduizend stakers en de inzet van het leger in 1890 (één bron); de reden van zijn overplaatsing in 1901 (vermoeden van tijdgenoten); de precieze huidige plek van het standbeeld.

Duiding: of Ariëns in 1890 een bloedbad voorkwam of een staking brak, hangt af van wie het vertelt. Katholieke en socialistische bronnen zien hetzelfde moment heel verschillend.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. L.J. Rogier, "Ariëns, Alphonsus Maria", Biografisch Woordenboek van Nederland, deel 1 (Huygens)
2. Katholiek Documentatiecentrum, inventaris archief A.M.A. Ariëns
3. Stichting Vakbondshistorie, folder "Door het stof" over Ariëns
4. Egon Wevers, "Voorwaarts in de strijd", socialisme in Twente (IISG, 2006)
5. Gemeente Enschede, raadsstuk met beschrijving van Concordia
6. Rijksmonumentenregister, Sint-Jacobuskerk Enschede (nr. 510596)
7. Archimon, St. Jacobuskerk Enschede
8. Archimon, Grote of St. Jacobskerk Enschede
9. Aartsbisdom Utrecht, Op Tocht juli 2024, herdenking bij het Ariënsbeeld in Enschede

10. Aartsbisdom Utrecht, Op Tocht oktober 2022, Ariëns priester met een missie
11. Aartsbisdom Utrecht, Op Tocht maart 2025, Ariëns als catecheet en apostel
12. Aartsbisdom Utrecht, Op Tocht januari 2024, het Ariënsbeeld
13. Preek bij de herdenking van Ariëns, Maarssen, 31 augustus 2025
14. Radboud Universiteit, "Ariëns herdenken en verbeelden"
15. DBNL, kroniek: kapelaan Ariëns overgeplaatst naar Steenderen
16. Parlement.com, parlementaire enquête naar de toestand in fabrieken (1886-1887)
17. MAX Vandaag, Enschede, de voormalige textielstad, bestaat 700 jaar
18. U-Today, "Alphons Ariëns" (2011)
19. Visit Enschede, Concordia Film en Theater

Heeswijk: een monnik met een ploeg op de toren

Aan de Abdijstraat in Heeswijk-Dinther staat een kerk die uit twee delen bestaat. Achter ligt het neogotische koor uit 1881. Ervoor staat een bijna vierkant gebouw van machinale baksteen, uit 1927, met een klokkentoren in de zuidwestelijke hoek. In die toren zit een beeld van zandsteen, ongeveer vier meter hoog. Het komt maar half uit de muur naar voren. Je ziet een monnik met een rozenkrans. Naast hem hangt een schild met het wapen van de abdij, en ook een ploeg met een kruis erop.

Die ploeg met dat kruis was het teken van de Noordbrabantsche Christelijke Boerenbond. De monnik is pater Gerlacus van den Elsen. En het deel van de kerk waarin hij staat, is betaald door boeren. Na zijn dood in 1925 brachten de Brabantse boerenfamilies op initiatief van hun bond het geld bij elkaar om de abdijkerk te vergroten. Architect H.W. Valk ontwierp de uitbreiding, de Belgische beeldhouwer Jozef Cantré maakte het beeld. Zo staat het in het Rijksmonumentenregister, waar de kerk sinds 2002 in is opgenomen.

Boeren die samen een kerk betalen voor een klooster: daar zit een geschiedenis achter. Het is de geschiedenis van een kleine gemeen-

schap van paters en van de dorpen op de arme Brabantse zandgronden. En het is het begin van een bank die uit die dorpen groeide: de Rabobank.

EEN ABDIJ DIE VERHUISDE

De gemeenschap van Berne is veel ouder dan haar plek in Heeswijk. Norbertijnen, ook premonstratenzers of witheren genoemd, zijn priesters die samen in een abdij leven. Op de website van Berne staan het werk in de parochies en in de abdijkerk als vaste taken. De abdij van Berne werd in 1134 gesticht in het gehucht Berne aan de Maas, bij Heusden. De abdij noemt zichzelf nu de langst bestaande kloostergemeenschap van Nederland.

In de Tachtigjarige Oorlog ging het mis. In 1579 werd de abdij in brand gestoken. Na het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629 gingen de kanunniken uiteen, en de abt vestigde zich in het Vlaamse Vilvoorde. Pas in 1857 kreeg zij weer een vaste plek in Brabant, in Heeswijk. Wat daar in de jaren erna verrees, was een samenraapsel van gebouwen in heel verschillende maten en stijlen, zo schrijft de abdij er zelf over. In 1881 was de nieuwe kloosterkapel klaar, het deel dat nu het koor van de abdijkerk vormt.

In oktober 1869 kwam er een jongen van zestien de abdij binnen. Hij heette Gerlacus van den Elsen en kwam uit Gemert. Hij was op 13 april 1853 geboren in een boerengezin, in een langgevelboerderij. Hij had de Latijnse school in Gemert doorlopen. In 1876 werd hij priester gewijd.

EEN KAMER IN DE ABDIJ

Van den Elsen was eerst geen man van de boerenzaak. Hij was een geleerde. Twee jaar na zijn wijding werd hij kapelaan in Berlicum, een hulppriester naast de pastoor van een dorpsparochie. Hij

schreef artikelen voor het Zondagsblad van de H. Familie die later als boeken verschenen. In april 1880 ging hij terug naar Berne om er les te geven in de Bijbel. Kerkgeschiedenis kwam erbij, en de oude talen. In de schutbladen van een oud Keuls boek vond hij stukken van een middeleeuwse ridderroman. Hij schreef over de Latijnse school van Gemert.

In 1886 begon hij in de abdij een gymnasium. Het blad van de abdij schreef er in 2021 over dat het ooit klein begon, in één kamer. Uit die kamer groeide het Gymnasium Bernrode. Een jaar later, in 1887, werd hij supprior, de plaatsvervanger van de prior die het dagelijks leven in de abdij leidde.

Een leraar en historicus in een klooster: zo had zijn leven kunnen blijven. Maar buiten de abdijsmuren ging het slecht met de mensen tussen wie hij was opgegroeid.

GRAAN UIT AMERIKA

Vanaf het eind van de jaren zeventig van de negentiende eeuw kwam er goedkoop graan uit Amerika naar Europa. De prijzen zakten, en met de prijzen zakte de waarde van de grond. Een heemkundige uit Wouw beschreef het in 1990 kort: de boeren verarmden. Historicus Rolf van der Woude spreekt van een zware Europese landbouwcrisis rond 1880.

Voor Brabant kwam dat hard aan. De boeren op de zandgronden hadden kleine bedrijven op arme grond. In het standaardwerk *In vrijheid herboren* van L.J. Rogier en N. de Rooy staat dat de jaren tussen 1875 en 1914 vooral voor de boeren op de zandgronden zeer hard waren. Veel boeren konden geen knecht meer betalen. Dat betekende dat landarbeiders zonder werk zaten, jaar in jaar uit. De regering liet het aan de markt over. Hulp van de overheid was er nauwelijks.

Wie geld nodig had om het bedrijf te verbeteren, kon slecht terecht. De Rabobank schrijft het in haar eigen geschiedenis zonder omhaal: de boeren wilden moderniseren, maar kregen moeilijk krediet. Van den Elsen wilde zijn boeren beschermen tegen woekerleningen, zo vertelt de biografie op Erfgoed Brabant.

Ik heb gezocht naar cijfers over hoe arm Heeswijk zelf was rond 1890. Die heb ik niet gevonden. Wat de bronnen beschrijven, is het beeld van de Brabantse zandgronden als geheel.

“ALS HET STOMME SCHAAP”

In januari 1892 verscheen in een Brabantse krant een artikel met de titel “De geduldige landman”. De schrijver was Van den Elsen. Hij beschreef een boer die het allemaal over zich heen liet komen. De boer is geduldig, schreef hij, hij zwijgt en laat zich “scheren en villen als het stomme schaap”. En dan stelde hij de vraag waar het hem om ging: was er dan niemand die hulp en redding kon bieden?

Rogier noemt het artikel een felle aanval op het kapitalisme van de burgerij, dat de boer volgens Van den Elsen dooddrukte. Hij riep de priesters op. Zij waren in zijn ogen de aangewezen leiders van wie zwak en hulpeloos was. Hij keek over de grens. Zijn voorbeelden waren de Belgische Boerenbond, die sinds 1890 bestond, en de Duitse Bauernvereine.

Het was een oproep vanuit een abdij, door een man die zelf geen boer meer was. Kan een monnik in een studeerkamer weten wat een zandboer nodig heeft? Van den Elsen was op een boerderij geboren. En wat er vier jaar later gebeurde, was het werk van veel meer mensen dan hem alleen.

AUGUSTUS 1896, 's-HERTOGENBOSCH

Op 31 januari 1896 werd de Nederlandsche Boerenbond opgericht. Het was een christelijke bond, bewust open voor katholieken en protestanten. Volgens Rogier kwam het initiatief vooral uit Overijssel en Gelderland, met L. ridder de van der Schueren uit Overijssel als eigenlijke vader. De statuten vroegen van een lid de erkenning van God, het gezin en het eigendom. De contributie was vijftig cent per jaar. In elke gemeente mocht een afdeling komen.

In Brabant wilden ze iets anders. In augustus 1896 werd in 's-Hertogenbosch de Noordbrabantsche Christelijke Boerenbond opgericht, de NCB. Een artikel uit 1990 noemt 17 augustus als datum. Die precieze dag heb ik niet in een tweede bron teruggevonden. De nieuwe bond moest een tegenwicht zijn tegen de Maatschappij van Landbouw voor Noord-Brabant, een organisatie die de regering steunde en waarin de boeren zelf niet vertegenwoordigd waren.

Van den Elsens rol in die eerste maanden is minder eenduidig dan het latere eerbetoon doet vermoeden. Historica Mari Smits schrijft dat hij aanvankelijk wat afstand hield van de andere organisatoren. Enkele maanden na de oprichting begon hij zich voor plaatselijke boerenverenigingen en dorpsbanken in te zetten. Hij voerde samen met H.M. Thijssen van de krant De Noordbrabanter campagne en stichtte zelf plaatselijke bonden. Het Katholiek Documentatiecentrum in Nijmegen noemt hem van 1896 tot 1921 geestelijk adviseur van de NCB. Zo'n adviseur was een priester die de bond begeleidde. Bij Van den Elsen werd het veel meer dan dat.

Er was ook wrijving. De Brabanders wilden het christelijke beginsel voorop en een eigen, zelfstandige bond. De landelijke bond in Utrecht weigerde die zelfstandigheid, schrijft dezelfde bron uit 1990. In 1899 werd de Nederlandsche Boerenbond omgevormd tot een fe-

deratie van zelfstandige gewestelijke bonden. In 1918 richtten protestantse boeren een eigen bond op. Het samen optrekken van katholieken en protestanten, waar de landelijke bond mee begonnen was, hield geen stand.

EEN ONDERWIJZER IN DUIZEL

Hoe zag zo'n bond er in een dorp uit? Over Heeswijk zelf heb ik geen bron gevonden. Over Duizel wel.

Daar woonde Jozef Wintermans, een jonge onderwijzer, geboren in 1877. Een lezing van Van den Elsen wekte zijn belangstelling voor de bond. In november 1896, drie maanden na de oprichting van de NCB, stichtte hij in Duizel een boerenbond als afdeling van de NCB. Hij werd er secretaris en administrateur. Hij was negentien.

Wintermans werd later zuivelconsulent en zat van 1918 tot 1929 namens de boerenorganisaties in de Tweede Kamer. Toen Van den Elsen afscheid nam als hoofdredacteur van het weekblad van de bond, nam Wintermans het van hem over.

Het verhaal van Duizel laat zien hoe de beweging werkte. Een pater gaf een lezing, en in het dorp nam iemand het werk op. De biografie van Wintermans vermeldt dat de besturen van de coöperaties en boerenleenbanken bijna helemaal bestonden uit mensen uit de landbouw zelf. Van der Woude voegt eraan toe dat er vooral plaatselijk veel tot stand kwam door de actieve steun van de geestelijkheid. De priesters steunden, de boeren zelf zaten in het bestuur.

GELD VAN HET DORP, VOOR HET DORP

Een boerenleenbank was een coöperatie, een onderneming die eigendom is van haar leden. De bank werkte in het eigen dorp, en de leden konden er lenen tegen een redelijke rente. Eind negentiende eeuw begonnen Nederlandse boeren en tuinders zulke banken.

Zo'n bank stond niet op zichzelf. De plaatselijke banken hadden steun nodig van een centrale bank, schrijft de Rabobank. In 1898 kwamen er twee: de Coöperatieve Centrale Raiffeisen-Bank in Utrecht en de Coöperatieve Centrale Boerenleenbank in Eindhoven. Van den Elsen was een van de oprichters van die in Eindhoven. Volgens de biografie op Erfgoed Brabant gaan bijna alle boerenleenbanken die toen in Noord-Brabant werden opgericht, terug op zijn werk.

In 1900 waren 67 boerenleenbanken bij een van de twee centrales aangesloten. Tien jaar na de oprichting telden de katholieke boerenbonden ruim vijftigduizend leden, schrijft Van der Woude. Zeventig procent daarvan woonde in Noord-Brabant en Limburg. De kleine zandboeren, die zo zwaar getroffen waren, kregen via de boerenleenbanken en de coöperaties een betere aansluiting op de markt.

In de coöperaties kochten en verkochten de boeren samen. Zo konden ze over betere prijzen onderhandelen, nieuwe technieken samen aanschaffen en het risico delen. In 1898 kwam er ook een brandverzekering. Het klinkt nu gewoon. Voor een boer die rond 1890 moeilijk kon lenen, was het een nieuwe wereld.

Vierenzeventig jaar later, in 1972, gingen de twee centrales samen. Uit die fusie kwam Rabobank Nederland. Ik moet er eerlijk bij zeggen dat de Rabobank in haar eigen korte geschiedenis de naam Van den Elsen niet noemt. Op haar site staat wel een pagina over hem, maar die kon ik niet openen.

VIER PATERS EN EEN WEEKBLAD

Het is verleidelijk om dit het verhaal van één man te maken. De abdij van Berne was meer dan Van den Elsen. Erik Sengers schreef in 2019 een boek over wat hij de paters van de sociale actie noemt. Hij beschrijft vier norbertijnen van Berne die tussen 1895 en 1940 mee-

bouwden aan katholieke sociale organisaties. Van den Elsen bracht de boeren in beweging. Jos Nouwens en Julius van Beurden stonden aan de basis van de middenstandsbeweging, de organisatie van winkeliers en ambachtslieden. Pius van Aken legde de basis voor organisaties van werkgevers. Ze waren landelijk actief, soms ook daarbuiten.

Sengers vraagt hoe een kloostergemeenschap tot zoveel maatschappelijke inzet kwam. De paters kregen in de abdij een opleiding waarin het denken over de samenleving een plek had. Sommigen gaven er zelf cursussen sociologie. Opvallend vindt Sengers dat de abdij in al die jaren bleef draaien om de liturgie, de preek en de zielzorg. De paters zaten in besturen en schreven adviezen, en ze bleven monniken van hun abdij.

Van den Elsen deed zijn werk ook met de pen. Vanaf 1897 was hij redacteur van het weekblad van de bond, dat hij grotendeels zelf schreef. Hij organiseerde sociale cursussen en lezingen voor boeren. Wat stond er op het spel voor een priester die zo openlijk partij koos? Dat bleek de jaren erna.

BOTER, GRAAN EN EEN OMSTREDEN ARTIKEL

Van den Elsen ging conflicten niet uit de weg. In wat de Boterstrijd heet, publiceerde hij de namen van boterhandelaren die de prijs laag hielden en riep hij op hen te boycotten. De boeren wonnen. Een jaartal geeft de bron niet.

In 1906 reisde hij naar de Verenigde Staten. Hij wilde zien of Brabantse boeren daar een toekomst hadden. Hij kwam terug met de conclusie dat emigratie vooral geestelijke en economische risico's had. Hij pleitte voor een organisatie die landverhuizers kon begeleiden. Die kwam er pas na 1945.

In de Eerste Wereldoorlog keerde hij zich tegen de graanvorderingen van de regering. De bond organiseerde protest, volgens Erfgoed Brabant met zo'n 25.000 Brabantse boeren. De minister verhoogde de graanprijs, en de bond trok de dreiging met een staking in.

In 1915 schreef hij een artikel over God en de oorlog. Het leidde tot ophef in België, in Nederland en in de Britse pers. Wat er precies in stond, vermeldt de bron niet. Van den Elsen zelf zei dat zijn argumenten verkeerd waren gelezen. Ik weet niet wie er gelijk had. Wel zie je hier de keerzijde van een priester met een grote stem: wat hij schreef, werd breed gelezen, ook door wie het anders opvatte dan hij bedoelde.

Rond 1918 stopte hij als redacteur. Over het jaartal verschillen de bronnen: de ene noemt 1918, de andere 1919. Na het zilveren jubileum van de bond in 1921 trad hij af als geestelijk adviseur. Er is een foto van het hoofdbestuur in de tuin van de abdij bij dat jubileum. Pater Van den Elsen zit in het midden.

“VER VAN HET GEWOEL”

Van den Elsen stierf in april 1925 in de abdij in Heeswijk. Hij was tweeënzeventig. Over de dag zijn de bronnen het niet eens: dezelfde biografie noemt 20 april en 24 april. Hij werd begraven op de oude pandhof van de abdij, de binnentuin tussen de kloostergangen, vlak voor het kruisbeeld. Daar ligt hij nog steeds, schrijft het abdijsblad in oktober 2025.

Een Brabantse krant schreef toen over dat graf. Het lag “ver van het gewoel” waarin de boerenapostel zich tientallen jaren had bewogen, en de boeren zouden het weinig kunnen bezoeken. Zijn boeren woonden verspreid over de hele provincie.

Misschien is dat de reden dat ze hem op een andere manier dichtbij haalden. In 1926 werd in de Peel bij Gemert een nieuw ontginnings-

dorp ingewijd. Pastoor Lambert Poell stelde voor het naar hem te noemen. “Van den Elsendorp” was te lang. Het werd Elsendorp. In ongeveer vijftig Brabantse dorpen kwam een straat met zijn naam, schrijft Mari Smits. Er kwamen scholen naar hem vernoemd, en zelfs een appelras.

EEN GIFT VAN DE BOEREN

En in 1927, twee jaar na zijn dood, kwam de gift van de boeren. Op initiatief van de NCB bracht de boerenbevolking geld bij elkaar om de abdijkerk van Berne uit te breiden ter nagedachtenis aan hem. Het nieuwe deel kwam dwars op de oude kapel te staan, met een houten tongewelf, een galerij en een tribune. In de toren kwam het beeld van Cantré.

Het is een ongewoon gedenkteken. Boerenfamilies gaven geld voor de kerk van een klooster. Wat zou jij geven voor iemand die jouw dorp hielp aan een eigen bank? Ik denk dat de boeren wisten wat er in dertig jaar was veranderd. In 1892 vroeg een pater in de krant of er niemand was die kon helpen. In 1927 hadden de dorpen hun eigen bonden en banken, met boeren in het bestuur.

Dat heeft ook een andere kant. Van der Woude noemt zijn hoofdstuk over de katholieke boerenorganisaties “Het Boerenbolwerk”. De bond werd een eigen katholieke wereld, los van de protestantse boeren en los van de Maatschappij van Landbouw. Hoe zwaar je dat laat wegen, hangt af van waar je zelf staat. Voor de kleine zandboer van 1890 betekende die eigen wereld wel een lening tegen een redelijke rente.

EEN ABDIJ MET DERTIEN

In september 2025 speelde in het Boerenbondsmuseum in Gemert een theaterstuk over de boerenapostel. Er kwamen ruim vierdui-

zend mensen op af, meldt het abdijsblad. Een delegatie norbertijnen uit Heeswijk ging kijken.

Het zijn er niet veel meer. De abdij telt nu dertien norbertijnen, de jongste bijna vijftig, de oudste ruim negentig. Met medewerkers en vrijwilligers houden ze de vieringen, het gastenhuis, de bibliotheek en de winkel open.

Aan de Abdijstraat staat de toren van 1927 er nog. De monnik met de rozenkrans staat half in de muur. Naast hem ligt de ploeg met het kruis, in steen gehouwen door een Belg, betaald door Brabantse boeren.

GA ER ZELF HEEN

De Abdij van Berne ligt aan de Abdijstraat 49 in Heeswijk-Dinther, gemeente Bernheze. De abdijkerk is een rijksmonument. Het beeld van Van den Elsen zit in de toren op de zuidwestelijke hoek van de kerk, aan de buitenkant. De abdij vraagt bezoekers het complex alleen aan de voorkant te bekijken.

Wie verder wil kijken, kan de abdij binnen tijdens een viering of een rondleiding. Bij de rondleiding loop je over het terrein, door de tuinen en de abdijkerk, en eindig je in het proeflokaal van Berne Abdijsbier. Kijk voor vieringen, rondleidingen en openingstijden op de website van de Abdij van Berne. Er zijn ook een abdijswinkel en een gastenhuis.

Combineer het bezoek met het Boerenbondsmuseum aan de Pandelaar 106 in Gemert, bij het geboortehuis van Van den Elsen. Het openluchtmuseum laat een Brabants dorp rond 1900 zien, met boerderijen, een dorpsschool en een zuivelfabriek. Kijk voor openingstijden op de website van het Boerenbondsmuseum.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): de stichting van de abdij in 1134 en de vestiging in Heeswijk in 1857; de geboorte van Van den Elsen in Gemert op 13 april 1853 en zijn intrede in Berne in 1869; het gymnasium van 1886; de zware jaren voor de Brabantse zandboeren na de landbouwcrisis; zijn krantenartikel van januari 1892; de oprichting van de NCB in augustus 1896 in 's-Hertogenbosch; de oprichting van de twee centrale boerenleenbanken in 1898; 67 aangesloten banken in 1900; zijn rol als geestelijk adviseur tot 1921; de uitbreiding van de abdijkerk in 1927 met geld van de boeren en het beeld van Jozef Cantré; Elsendorp (1926).

Alleen uit overlevering of eigen getuigenis: Van den Elsens eigen verklaring dat zijn artikel van 1915 verkeerd gelezen werd; het verhaal dat een wethouder voor de bulldozers ging liggen om het geboortehuis te redden (Omroep Brabant brengt het met voorbehoud, daarom staat het niet in de tekst).

Onbevestigd: steunt op één bron: de exacte datum 17 augustus 1896, de Boterstrijd en de afloop ervan, het protest van ongeveer 25.000 boeren in de Eerste Wereldoorlog, de ophef over het artikel van 1915, de oprichting van de afdeling Duizel in november 1896. Betwist: de sterfdatum (20 of 24 april 1925); het jaar van zijn afscheid als redacteur (1918 of 1919); de plaats en datum van oprichting van de Nederlandsche Boerenbond (31 januari 1896 volgens de statuten, Arnhem volgens Rogier, een andere bron noemt 10 juni in Utrecht); of hij prior, supprior of zelfs abt was (sommige sites noemen hem abt, wat niet klopt; het biografisch woordenboek noemt hem supprior); welke boerenleenbank in Brabant de eerste was.

Duiding: hoe groot het aandeel van Van den Elsen persoonlijk was in de oprichting van de NCB en de Rabobank, verschilt per bron.

Feestelijke teksten noemen hem stichter; historici als Mari Smits beschrijven een man die eerst afstand hield en daarna de motor werd in de dorpen. De verzuiling van de boerenstand is in de geschiedschrijving een omstreden erfenis.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Rijksmonumentenregister, Abdijkerk Heeswijk-Dinther (520574)
2. DBNL, Biographisch woordenboek: Gerlacus van den Elsen
3. Erfgoed Brabant, biografie Gerlacus van den Elsen
4. Mari Smits, De boerenapostel
5. L.J. Rogier en N. de Rooy, In vrijheid herboren, hoofdstuk Sociale actie (DBNL)
6. Rolf van der Woude, Het Boerenbolwerk
7. René Hermans, Vijftig jaar boerenstand (De Vierschaer, 1990)
8. Algemeen Reglement van den Nederlandschen Boerenbond (1896)
9. Erfgoed Brabant, biografie Josephus Jacobus Wintermans
10. KDC, Noord-Brabantse Christelijke Boerenbond
11. KDC Impressie, december 2010, De geestelijk adviseurs van de NCB
12. Rabobank, Geschiedenis
13. Rabobank, History (Engels)
14. Canon Sociaal Werk, Erik Sengers, Paters van de sociale actie (2019)
15. Abdij van Berne, Stukwerk oktober 2025
16. Abdij van Berne, Van de redactie, zomer 2021
17. Abdij van Berne, website
18. Abdij van Berne, Over ons
19. Abdij van Berne, Gebouwen en abdijs tuin
20. Abdij van Berne, Rondleidingen
21. Pelgrimswegen, Kapellekeswandeling Gemert

22. Wikipedia, Berne Abbey
23. Visit Brabant, Boerenbondsmuseum Gemert
24. Omroep Brabant, Boerenbondsmuseum verwelkomt miljoenste gast (2025)

Bovenknijpe: het dorp dat een vrouw op de kansel zette

Aan de noordkant van de vaart in De Knipe, even ten oosten van Heerenveen, staat een eenvoudig kerkje. Het dorp heette vroeger Bovenknijpe. De huizen liggen in een lange rij langs het water, en tussen die huizen staat de doopsgezinde kerk, herkenbaar aan een rond venster in de gevel. In de buitenmuur zit sinds 2002 een plaque. Er staat op dat hier op 5 november 1911 Anna Zernike als predikant werd bevestigd. In de meeste boeken heet ze Anne.

Wie de weg oversteeckt, vindt op de hoek van de Dominee Veenweg en de Jan Jonkmanweg een zithoekje met twee bankjes. Plaatselijk Belang heeft ze genoemd naar Jan Mankes en Anna Zernike. Een klein bordje vertelt in een paar zinnen haar leven.

Het is een stille plek voor zo'n groot moment. In dit kerkje werd voor het eerst in Nederland een vrouw bevestigd als predikant. Dat gebeurde in geen enkele stadskerk en in geen enkele grote kerk. Het gebeurde in een Fries dorp, in een gemeente die haar zelf had gevraagd.

Hoe kwam die gemeente daartoe? En wat kostte het?

NEGENTIG LEDEN EN GEEN NOTULEN

De doopsgezinde kerk van Bovenknijpe is in 1751 gebouwd. Doopsgezinden, in Friesland ook menisten genoemd naar Menno Simons, dopen geen baby's. Ze dopen mensen die zelf hun geloof belijden. Elke gemeente kiest haar eigen voorganger. Er is geen bisschop of synode die bepaalt wie er op de kansel staat. Die vrijheid is belangrijk voor dit verhaal.

In de negentiende eeuw kreeg de gemeente een predikant die er bijna een halve eeuw bleef. Pieter Hendriks Veen kwam op 18 november 1832. Hij trof volgens het doopsgezinde predikantenlexicon een verwaarloosde gemeente aan, met ongeveer negentig leden. Er was geen ledenregister en er waren geen notulen van de kerkenraad. Toen hij in 1877 vertrok, telde de gemeente 246 leden en lag het archief op orde.

Veen keek verder dan de kerkdeur. In 1835 richtte hij in het dorp een leesgezelschap op, "Tot nut en vermaak", dat hij zo'n zestig jaar bestuurd. Hij zat ook in het bestuur van de Vredesbond. In 1856 kreeg de kerk een nieuwe voorgevel. De weg langs de kerk draagt nu zijn naam.

Zijn kleinzoon, ook Pieter Hendriks Veen, werd in 1893 predikant in hetzelfde dorp. Hij vertrok in 1907 naar Middelburg. Wie er tussen 1907 en 1911 op de kansel stond, heb ik niet kunnen vinden. Wel weten we dat de gemeente in 1911 op zoek was naar een nieuwe voorganger.

EEN BESLUIT UIT 1905

Dat een vrouw überhaupt in aanmerking kwam, had een voorgeschiedenis. Al in 1898 pleitte de godsdienstlerares Jacoba Mossel ervoor om vrouwen toe te laten tot de studie theologie en tot het ambt. Zij was de eerste vrouw met een diploma als godsdienstle-

rares. Een van haar leerlingen was een meisje uit een Amsterdams gezin: Anne Zernike, geboren op 30 april 1887.

In 1905 besloot de Algemene Doopsgezinde Sociëteit, het landelijke verband van de doopsgezinde gemeenten, het predikambt open te stellen voor vrouwen. Het was het eerste kerkgenootschap in Nederland dat die stap zette. Anne Zernike ging in Amsterdam theologie studeren. Haar broer Frits zou later de Nobelprijs voor natuurkunde winnen.

Een besluit op papier is iets anders dan een vrouw op een kansel. Iemand moest haar beroepen. In de doopsgezinde traditie doet de plaatselijke gemeente dat zelf: de leden of de kerkenraad nodigen een predikant uit en vragen of die wil komen.

“ZIE, HIER BEN IK!”

Op 24 november 1910 stond Anne Zernike voor het eerst op een preekstoel, in de doopsgezinde kerk van Stadskanaal. Ze sprak daar nog als leerares, want haar opleiding was niet af. Volgens de historica Marjet Derks, die zich baseert op het werk van biograaf Froukje Pitstra, opende ze met de woorden “Zie, hier ben ik!” De kerken liepen vol.

Op 29 juni 1911 werd ze proponent: iemand die de opleiding heeft afgerond en beroepen mag worden. Die zomer reisde ze langs dorpen en steden om te preken. Volgens Pitstra stond er elke week wel een bericht over haar in de krant. In Utrecht moest de politie eraan te pas komen om de mensen die haar wilden zien in toom te houden.

Er waren ook twijfels. Kon een vrouw lichamelijk een gemeente leiden? Had ze wel genoeg stem om een kerk te vullen? Zulke vragen werden openlijk gesteld. Tegenstanders verwezen naar een vermeende vrouwelijke aard, schrijft Derks. Ze haalden het boek *Psy-*

chologie der vrouwen van de Groningse hoogleraar Gerard Heymans aan, dat in 1911 verscheen. En ze wezen op de woorden van de apostel Paulus: *Laten uw vrouwen in de gemeenten zwijgen.* (1 Korinthe 14:34)

Volgens Pitstra verdwenen veel bezwaren zodra mensen haar hoorden preken.

TWEE KEER GEVRAAGD

In die zomer van 1911 kwamen er beroepen. Het Digitaal Vrouwenlexicon noemt de doopsgezinde gemeenten van Baard in Friesland en Mensingewier in Groningen. Ze wees ze af. Ook Bovenknijpe vroeg haar, en ook daar zei ze eerst nee.

Toen gebeurde iets wat ik het mooiste detail van dit verhaal vind. Bovenknijpe gaf het niet op. De gemeente zocht opnieuw contact. Bij die tweede vraag zei Anne Zernike ja.

Waarom wilden de leden van Bovenknijpe juist haar? Ik had het graag geweten. Wie stelde haar naam voor? Werd er gestemd, en hoe liep die stemming af? Waren er leden die tegen waren en wegbleven? In de bronnen die ik heb kunnen lezen, staat het niet. Het staat mogelijk in de biografie van Pitstra uit 2014, of in een geschiedenis van de gemeente van de hand van P. Veen. Wat vaststaat, is dit: een kleine plattelandsgemeente nam het initiatief, kreeg nee en vroeg het nog een keer. Volgens een verslag uit de *Groene Amsterdammer* preekte ze in juli 1911 voor het eerst in Boven-Knijpe.

Wat zou jij gedaan hebben, als lid van zo'n gemeente? Het kerkgenootschap stond het toe, maar niemand had het nog gedaan. Iemand moest de eerste zijn, met de kranten op de stoep.

ZONDAG 5 NOVEMBER 1911

Op zondag 5 november 1911 werd Anne Zernike in het kerkje aan de vaart bevestigd als predikant. Bevestigen betekent dat een predikant officieel in het ambt wordt gesteld en aan de gemeente wordt verbonden. Ze was vierentwintig.

De bevestiging werd gedaan door Sjoerd Wartena, een oudere doopsgezinde predikant die zelf ooit in Bovenkniipe had gestaan. Hij had later onder meer in Workum, Akkrum en Hallum gediend. Wartena was een van de eerste predikanten die in het Fries preekten. Zijn bijnaam was “lange Sjoerd”. Het was een oud-predikant van het dorp zelf die haar in het ambt zette.

Volgens de Engelstalige Wikipedia, die zich op Pitstra baseert, preekte Zernike die dag over Jeremia 31, het hoofdstuk over een nieuw verbond dat God in het hart van Zijn volk zal schrijven. Welke verzen ze koos en wat ze zei, heb ik niet kunnen nagaan.

De bevestiging trok landelijke belangstelling. Een verslaggever van de *Leeuwarder Courant* noemde haar volgens de *Groene Amsterdammer* “eene waardige voorgangster en baanbreekster”. Hij prees haar rustige, waardige voordracht. Het oorspronkelijke krantenbericht heb ik zelf niet gezien.

WAT DE KERKEN ZEIDEN

Buiten Bovenkniipe kwam er een gesprek op gang. Volgens de bundel *Honderd jaar vrouwen op de kansel* uit 2011 bracht haar aanstelling in protestantse kringen een discussie op gang die “een niet al te soepel verloop” had. Zo noemt recensent Willy Fransen het.

Hier moet ik eerlijk zijn over iets wat ook mijn lezers verdeelt. Christenen lezen de Bijbel op dit punt verschillend. Voor een deel van de kerken is het ambt van predikant of priester voorbehouden aan

mannen. Zij lezen woorden als die uit 1 Korinthe 14 als een opdracht voor alle tijden, of ze zien het als een orde die God in de schepping heeft gelegd. Andere kerken lezen dezelfde teksten als gericht op de situatie in de eerste gemeenten, en zien in de gaven die God aan vrouwen geeft een roeping om ook te preken. Beide groepen nemen de Bijbel serieus. Ik ga hier niet voor je beslissen wie gelijk heeft. Ik vertel wat er in Bovenknijpe gebeurde.

Anne Zernike zelf wilde er geen strijdpunt van maken. Ze wilde dat mensen naar haar preek luisterden, niet naar haar geslacht. In een bericht over het onderzoek van Pitstra staat haar zin: “Je hoeft er absoluut geen aandacht aan te besteden.” Ze liet zich niet voor het feministische karretje spannen. Haar biograaf ziet daarin een bewuste keuze, vergelijkbaar met die van de eerste vrouwelijke hoogleraren.

EENZAMER DAN OOI

Hoe ging het daarna, in de gemeente zelf? Hier zijn de bronnen het meest eerlijk, en het minst feestelijk.

Anne Zernike was een stadsmens uit Amsterdam. Ze vond het dorpsleven fijn, schrijft het Digitaal Vrouwenlexicon, maar het was wennen. Contact maken met de dorpsbewoners viel haar zwaar. Ze sprak geen Fries. Bij de andere Friese predikanten vond ze geen aansluiting, en er was niemand die haar kon helpen met het proefschrift waar ze aan werkte. Ze had heimwee naar het culturele leven van de stad.

Er speelde meer. Anne Zernike was pacifist en vrijzinnig. Haar ideeën gingen volgens de *Groene* voor veel Friese menisten te ver. Later zou ze over die tijd schrijven dat ze zich er eenzamer voelde dan ooit. Dat weten we uit haar eigen herinneringen, die ze in 1956 publiceerde onder de titel *Een vrouw in het wondere ambt*.

Hoe de leden het beleefden, weten we veel minder goed. Hun stem is in de bronnen die ik las bijna niet te horen. Ik vind dat jammer, want het verhaal heeft twee kanten. Wat zij van hun jonge predikant uit de stad vonden, en of de afstand ook vanuit de banken werd gevoeld, vertellen de bronnen niet.

Wel staat vast dat ze bleef. Bijna vier jaar was ze de predikant van het kerkje aan de vaart.

“MIJN MEISJE IS DE DOMINEE VAN BOVEN-KNIJPE”

In die eenzame jaren leerde ze de schilder Jan Mankes kennen, die niet ver weg woonde. Hij was twee jaar jonger dan zij en zou later meerdere portretten van haar schilderen. Ze verloofden zich na korte tijd. Mankes schreef toen een zin die in bijna elke bron over haar terugkomt: “Mijn meisje is de dominee van Boven-Knijpe.”

Ik lees die zin graag hardop. Er zit trots in, en verwondering. In die jaren was het voor bijna niemand in Nederland gewoon dat een vrouw dominee was.

Op 30 september 1915 trouwden ze. Daarmee kwam er een einde aan haar werk in Bovenknijpe. Een getrouwde vrouw hoorde in die tijd haar beroep op te geven, en dat deed zij ook. Haar predikantschap eindigde op 1 oktober 1915. Het jonge paar verhuisde naar Den Haag.

De gemeente van Bovenknijpe was haar predikant weer kwijt. Hoe de kerkenraad haar vertrek opving, vertellen de bronnen niet.

NA HET DORP

Jan Mankes had tuberculose. Het paar verhuisde voor zijn gezondheid naar Eerbeek op de Veluwe. Daar werd in 1918 hun zoon geboren, en in datzelfde jaar promoveerde Anne Zernike op een proef-

schrift over ethiek en socialisme. Op 23 april 1920 overleed Jan Mankes. Hij was dertig.

Anne Zernike stelde zich daarna opnieuw beroepbaar bij de doopsgezinden. Er kwam geen beroep. Het Digitaal Vrouwenlexicon zegt het droog: de Broederschap hield zich stil. Volgens meerdere bronnen vonden veel doopsgezinden haar te vrijzinnig. Een gemeente als Bovenknijpe, die haar in 1911 tot twee keer toe had gevraagd, zou er geen tweede komen. Het deed haar veel verdriet, schrijft de Rijksuniversiteit Groningen bij de promotie van haar biograaf.

In 1921 werd ze voorganger van de Nederlandse Protestantenbond in Rotterdam, een vrijzinnige vereniging. Ze bleef er tot 1948. Haar gemeente groeide er tot bijna vijfhonderd leden. Volgens de *Groene Amsterdammer* haalde ze kunst, muziek en toneel de gemeente binnen. Het Rijksmuseum, dat portretten van haar door Mankes bezit, vertelt dat ze een kerkkoor en een toneelgroep oprichtte en met gemeenteleden naar musea ging. Ze preekte over verdraagzaamheid en keerde zich tegen militarisme. Ze schreef boeken en stukken in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* en *De Groene Amsterdammer*. Op 6 maart 1972 overleed ze in Amersfoort. Ze werd in Eerbeek begraven, bij haar man.

WAT ER BUITEN DE KERK VERANDERDE

Wat betekende die ene zondag in Bovenknijpe voor de rest van het land? De bundel *Honderd jaar vrouwen op de kansel* beschrijft het als een beweging in golven. Eerst openden vooral kleine, vrijzinnige kerken het ambt voor vrouwen. In de jaren zestig volgden de grote protestantse kerken. Sinds de jaren negentig zetten ook kerken als de Unie van Baptistengemeenten en de Nederlandse Gereformeerde Kerken die stap. Een deel van de kerken deed het niet, en doet het tot vandaag niet. Ook dat hoort bij het eerlijke beeld.

Een gemeente in Bovenkniipe heeft niet bepaald wat de Hervormde Kerk of de baptisten later besloten. Ieder kerkgenootschap had zijn eigen redenen en zijn eigen gesprekken. Wel was er vanaf 5 november 1911 iets wat er eerder niet was: een voorbeeld. Een vrouw was in Nederland bevestigd als predikant, en een gemeente had haar daarvoor zelf gekozen. De vraag of een vrouw genoeg stem had om een kerk te vullen, was in Bovenkniipe beantwoord.

Ook buiten de kerk betekende het iets. De kranten berichtten erover in het hele land, en een Friese krant noemde haar een baanbreekster. Een vrouw droeg hier een publiek ambt, in een tijd waarin dat bijna nergens gebeurde. Anne Zernike wilde zelf geen boegbeeld zijn. Ze werd het evengoed.

In 2014 hield het Bijbels Museum in Amsterdam een tentoonstelling over haar, met de titel *De eerste predikante*. Datzelfde jaar verscheen de biografie van Froukje Pitstra, *Ontelbare enkelvoudens*. Volgens de uitgever bewoog Anne Zernike zich over alle verzuilde grenzen heen, in politieke en maatschappelijke stromingen van allerlei kleur. Ze werd een bekende stem in kranten en tijdschriften, ver buiten haar eigen kerk.

De wereldwijde doopsgezinde kerk is haar niet vergeten. Op 6 november 2011, honderd jaar en één dag na de bevestiging, werd het Anne Zernike Fonds opgericht. Het steunt vrouwelijke doopsgezinde predikanten overal ter wereld, en beloont gemeenten die voor het eerst een vrouw als voorganger bevestigen. Een vrouwelijke doopsgezinde predikant uit Friesland, Korneel Roosma-de Vries, schreef in datzelfde jaar een toneelstuk over haar en speelde het in kerken in de provincie.

KOFFIE EN KOEK BIJ HET RONDE VENSTER

In 2011 kwam een groep doopsgezinden uit het buitenland naar De Knipe. De Canadese schrijfster Dora Dueck was een van hen. Ze schreef erover op haar blog, en beschreef het dorp als een rij huizen langs een vaart, met een kerk die je herkent aan het ronde venster. In de kerk hing een tentoonstelling over Anne Zernike. De predikant vertaalde de panelen voor de bezoekers, en leden van de gemeente serveerden koffie en koek.

Ik vind dat een mooi beeld om mee te eindigen. Honderd jaar eerder hadden andere leden van diezelfde gemeente een jonge vrouw uit Amsterdam twee keer gevraagd om hun predikant te worden. Ze kreeg het er niet makkelijk. De gemeente bewaarde het verhaal toch, met een plaquette in de muur en een tentoonstelling in de kerk. Aan de overkant van de weg staan twee bankjes aan het water, met haar naam en die van de schilder die haar zijn meisje noemde.

GA ER ZELF HEEN

De doopsgezinde kerk staat in De Knipe, het vroegere Bovenknijpe, een paar kilometer ten oosten van Heerenveen. Ze ligt aan de noordkant van de vaart, langs de Dominee Veenweg. In de buitenmuur zit de plaquette uit 2002 over de bevestiging van Anne Zernike.

Op de kruising van de Dominee Veenweg en de Jan Jonkmanweg, aan de overkant van de kerk, staat het zithoekje van Plaatselijk Belang met de bankjes voor Jan Mankes en Anna Zernike en een klein informatiebord.

Wil je de kerk ook van binnen zien? Kijk voor informatie op de dorpswebsite van De Knipe of neem contact op met de doopsgezinde gemeente. Een eind verderop in Benedenknijpe staat de witte hervormde kerk uit 1661, een rijksmonument aan de Meyerweg.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): de doopsgezinde broederschap stelde in 1905 als eerste kerkgenootschap het ambt open voor vrouwen; Anne Zernike werd in 1911 proponent, wees eerst beroepen af (ook van Bovenknijpe) en aanvaardde een tweede beroep van Bovenknijpe; op 5 november 1911 werd ze daar bevestigd door Sjoerd Wartena, als eerste vrouwelijke predikant in Nederland; ze bleef tot 1915 en legde het ambt neer bij haar huwelijk met Jan Mankes; ze vond moeilijk aansluiting in dorp en predikantenkring; na 1920 kreeg ze geen doopsgezind beroep meer; de plaque uit 2002 aan de kerk.

Alleen uit overlevering of eigen getuigenis: haar gevoel van eenzaamheid en heimwee (uit haar eigen herinneringen, via haar biografie); de openingswoorden in Stadskanaal; het bezoek van 2011 met tentoonstelling en koffie (blog van een bezoeker).

Onbevestigd: dat ze op 5 november over Jeremia 31 preekte (één bron); het citaat uit de *Leeuwarder Courant* (alleen via de *Groene Amsterdammer*, het krantenbericht zelf niet gezien); dat ze in juli 1911 voor het eerst in Bovenknijpe preekte (één bron).

Niet gevonden: waarom de gemeente juist haar beriep, hoe de stemming verliep en wat de leden zeiden. Dat staat mogelijk in de biografie van Froukje Pitstra (2014) of in de oude gemeentegeschiedenis van P. Veen.

Duiding: of vrouwen predikant mogen zijn, is een vraag waarop kerken verschillende antwoorden geven vanuit hun lezing van de Bijbel. Dit hoofdstuk beschrijft wat er gebeurde, en laat dat oordeel aan de lezer.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Dorpswebsite De Knipe, “Doopsgezinde kerk”
2. Doopsgezinde predikanten (dhkonline), Anne Zernike
3. Doopsgezinde predikanten (dhkonline), Sjoerd Wartena
4. Doopsgezinde predikanten (dhkonline), Pieter Hendriks Veen sr.
5. Doopsgezinde predikanten (dhkonline), Pieter Hendriks Veen jr.
6. Historiek / Digitaal Vrouwenlexicon, “Anne Zernike: de eerste vrouwelijke dominee in Nederland”
7. Marjet Derks, “Een glas-in-lood plafond?”, BMGN 130-2 (2015)
8. Rijksuniversiteit Groningen, over het onderzoek van Froukje Pitstra (2011)
9. Rijksuniversiteit Groningen, “Famous, but forgotten” (2014)
10. Rijksuniversiteit Groningen, “Dominee (v/m): honderd jaar vrouwen op de kansel” (2011)
11. Willy Fransen, recensie van *Honderd jaar vrouwen op de kansel*, Religie & Samenleving
12. De Groene Amsterdammer, over Jan Mankes en Anne Zernike
13. Verenigde Protestantse Kerk in België, “Anne Zernike, eerste predikante in Nederland”
14. Wikipedia (Engels), Anne Zernike
15. Mennonite World Conference, Anne Zernike Fund (2012)
16. Dora Dueck, “if only i were younger” (2011)
17. Wiep Koehoorn, “Anne Zernike in Leeuwarden” (2011)
18. Rijksmonumentenregister, hervormde kerk De Knipe (21174)
19. Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten, deel IX Friesland (DBNL)
20. Rijksmuseum, Anne Zernike
21. Hoeksteen Boekhandel, *Ontelbare enkelvouden* (Pitstra 2014)

22. Rijksuniversiteit Groningen, tentoonstelling *De eerste predikante* (2014)
23. Ons Amsterdam, “De vier bijzondere dochters van Fritz Zernike en Antje Diepering”

Nawoord

Acht gemeenten, van een weiland bij Hoorn in 1566 tot een kerkje in Friesland in 1911. Een veld waar niemand wegliep. Een dorp waar iedereen het woord mocht nemen. Vierhonderd kamertjes aan de Amstel. Een vluchtelingenkerk die zelf vluchtelingen opving. Een kleine gemeente die een land wilde leren lezen. Een parochie waar de werklieden zelf gingen vergaderen. Een monnik met een ploeg op de toren. En een dorp dat een vrouw op de kansel zette.

Wat ze gemeen hebben, is dat ze iets zagen wat anderen lieten liggen. Arme oude vrouwen zonder familie. Mensen die op de vlucht waren. Kinderen die niet konden lezen. Arbeiders met lange werkdagen in de textielfabrieken. Boeren die zagen dat de prijzen zakten en die moeilijk geld konden lenen.

Niet alles wat ze deden was goed. Wie dronk, vocht of vloekte, kon van de lijst van de diakenen worden gehaald. Een vereniging die zei open te staan voor iedereen, liet volgens één bron geen joden toe. Ook dat staat in dit boek, omdat het erbij hoort.

Bij het schrijven merkte ik hoe weinig we vaak weten van de gewone leden. We kennen de namen van predikanten, priesters en oprichters. Maar wie de soep kookte, de collecte rondbracht of op de eerste

avond in een schoollokaal zat, staat zelden in een archief. Toch waren zij het die een gemeente zichtbaar maakten.

In het volgende deel gaan we verder, van het einde van de negentiende eeuw tot nu. Naar de eerste soldaten van het Leger des Heils, een dorp in de oorlog, een eiland in de watersnood, een kerk in Rotterdam die haar deuren openzette en een kapel in Den Haag waar de dienst niet mocht stoppen.

U bent het licht van de wereld. Een stad die boven op een berg ligt, kan niet verborgen zijn. (Mattheüs 5:14)